

Zinnen in samenstellingen: presentaties van fictieve verbale interactie

ESTHER PASCUAL EN THEO JANSSEN*

Abstract

This paper examines Dutch nominal compounds in which the first element is a sentence or a combination of sentences (e.g., *weet-je-nog-verhalen*, “Niet tevreden? Geld terug!”-*garantie*). The sentential first element of such compounds is claimed to be based on the interactional structure of conversation and thus to constitute a case of *fictive interaction* (Pascual 2002). The main issues explored are: (a) the sentence types and combinations of them that can serve as the first element of compounds; (b) the interactional nature of sentential elements used as specifiers of compound heads; (c) the semantico-pragmatic relationship between the sentential specifier and the compound head; and (d) the creation of novel complex compounds in situated discourse.

*IK BEN
dichter
experimenteel dichter
gelegenheidsdichter
laatnaarjelijkendichter
je mag gezien worden, dichter
stadse kijkmijnoudichter*

Simon Vinkenoog (2000)

I Inleiding

In het Nederlands kan het eerste lid van een samenstelling onder andere de vorm hebben van een zin of een combinatie van zinnen, getuige de gecursiveerde samenstelling in (1) en (2).¹

* Esther Pascual: Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Letteren, De Boelelaan 1105, NL-1082 HV Amsterdam <e.pascual@let.vu.nl>; Universiteit Gent, Vakgroep Engels, Rozier 44, B-9000 Gent. Het onderzoek is verricht in het kader van een post-doc TALENT-stipendium van NWO.

Theo Janssen: Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Letteren, De Boelelaan 1105, NL-1082 HV Amsterdam <thajm.janssen@let.vu.nl>.

Het artikel is gepresenteerd in de lezing “‘Een I see ya when I see ya-relatie’ – Fictive interaction in tensed nominal compounds” op de TIN-dag (07/02/03) in Utrecht.

I Cursivering van samenstellingen en onderstreping zijn steeds door ons aangebracht. Als in een fragment iets is weggelaten, wordt dat met [...] aangeduid. Dit wordt niet gedaan bij een weglating voor of na een voorbeeld; daarom beginnen voorbeelden soms zonder hoofdletter en eindigen ze soms zonder punt. Als afkortingen wor

- (1) Opstelten is de *ik-neem-daar-geen-woord-van-terug-meneer*. (dV, 01/11/02)
 (2) stereotypen met een hoog *zie-je-wel-dat-vond-ik-altijd-al-gehalte* (NH, 27/09/03)

Samenstellingen waarin een sententiële entiteit als specificans gecombineerd wordt met een woord dat als specificatum fungeert, plaatsen ons voor vragen als de volgende. Zijn de sententiële elementen in samenstellingen zinnen, uitingen of teksten? Hoe zijn de betrokken morfologische en syntactische, resp. tekstuele procédés onderling verweven? Hoe zijn samenstellingen met een sententiële specificans (kortweg: sententiële samenstellingen) verankerd in de kennis die de spreker heeft van taal en taalgebruik? Wat kunnen ze ons leren over de relatie tussen taalkennis en taalgebruikskennis, als de scheidslijn ertussen al relevant is? Is de beschrijving van sententiële samenstellingen ook voor niet-sententiële van belang?

Stel dat een specificans, sententieel of niet, al een eigen lexicale status moet hebben om van een samenstelling deel uit te maken. Dan heeft dit verstrekkende implicaties, want veel woordgroepen, zinnen en combinaties van zinnen zouden dan niet alleen gebaseerd zijn op syntactisch-semantiche procédés, maar ook in hun totaliteit lexicaal voorradig zijn, zij het gevormd volgens geldende syntactisch-semantiche procédés. Een aparte lexicale status van een complexe specificans lijkt echter alleen verdedigbaar als die ook een eigen semantiek heeft en aldus te onderscheiden is van een gelijkvormige entiteit die syntactisch-semantiche nieuw gevormd wordt. Moeten we ter verklaring van complexe samenstellingen aannemen dat veel woordgroepen, zinnen en zinscombinaties soms creatief syntactisch-semantiche gevormd worden en soms kant-en-klaar in het mentale lexicon beschikbaar zijn? Waar ligt bij taalgebruik dan de scheidslijn tussen de ‘keus’ voor toepassing van creatief syntactisch-semantiche procédés en de ‘keus’ voor een beroep op het mentale lexicon? Ligt die dan in de distinctieve semantiek van de – overigens gelijkvormige – entiteiten?

Komen deze vragen misschien louter voort uit het idee dat de besproken formaties opgevat worden als samenstelling en niet als woordgroep? Er zijn minstens twee aanwijzingen dat de formaties geen woordgroep maar een samengesteld woord zijn (Visch 1989:87-92).² Zo kan tussen de twee als samenstellend op te vatten elementen geen bijvoeglijke bepaling staan. Bij woordgroepen als *een sierlijke zilveren schaal* is – los van contrasterend gebruik – het laatste element (*schaal*) fonetisch prominenter dan wat voorafgaat. Bij samenstellingen van

den gebruikt: *AD* (Algemeen Dagblad), *Au* (Autogids. Editie Gooi en Eemland, nr. 10, 2004), *AV* (Ad Valvas), *BF* (B. Faber, *De jeugdzonde*, Amsterdam: Augustus, 2002), *Bi* (bijsluiters, 2003), *DD* (D. Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2001), *dM* (de Morgen), *dV* (de Volkskrant), *EU* (E. M. Uhlenbeck, *Moderne Nederlandse taalbeschrijving*. *Forum der Letteren* 1 (1960), 56-69), *IN* (Inner Ned. <<http://www.innernet.com/drmwerk7.html>>), *JW* (J. Wolkers, *Brandende Liefde*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1983), *MC* (Marie Claire, juli 2003), *Ne* (Neder-L 0207.a, 2002), *NH* (NRC Handelsblad), *Ra* (Rails, juni 2003), *RN* (Radio Noord-Holland, 20/09/02), *VG* (VPRO Gids), *VM* (Volkskrant Magazine), *WB* (W. Botha, *Identiteit en taal*. *Aambeeld / Anvil* 30-2, 2002, 11-15), *WD* (W. Daniëls, *De woordvondsten van Ronald Giphart*. Amsterdam: Podium, 2004).

- 2 In de spellingwijze indiceren taalgebruikers soms – door aaneenschrijving of met een verbindingsteken – dat zij sententiële samenstellingen zien als verschillend van een woordgroep. Omdat *blijf-van-mijn-lijfhuys* en *doe-het-zelfzaak* zo in het Groene boekje (1995) gespeld worden, zetten we tussen de elementen van het eerste lid een verbindingsteken, maar niet tussen het eerste en tweede lid van de samenstelling, tenzij onduidelijkheid ontstaat. Authentieke gevallen worden gespeld (met eventuele aanhalingstekens) als in de vindplaats.

het type [nomen + nomen]³ is het eerste element – los van contrasterend gebruik – fonetisch prominenter dan het laatste. Overigens, anders dan De Haas & Trommelen (1993:423) stellen, is het eind van het eerste element in een sententiële samenstelling niet altijd het prominentst, getuige (3) en (4), waar de fonetische prominentie gemarkeerd is door onderstreping.

- (3) Carr verklaart het *kijk-mij-eens* gedrag van zijn pupil. (dV, 04/06/03)
(4) En dan steekt het *wacht-eens-even-effect* de kop op. (AV, 12/02/04)

De specificans heeft hier de fonetisch gewone – niet per se finale – zinsprominentie.⁴ Dit is ook zo waar de sententiële specificans geen imperatiefzin is, als in (5)-(7).

- (5) Achter zijn rug trekt zij een '*daar-heb-je-hem-weer-gezicht*'. (NH, 26/10/03)
(6) Als ik oud ben, zal ik verlangen naar *weet-je-nog-verhalen*. (dV, 13/06/03)
(7) waarschuwen in een *zijn-ze-nou-helemaal-gek-geworden-stukje* (VM, 31/05/03)

Zo kan een sententiële specificans evenveel primaire fonetische prominentietoppen hebben als er (elliptische) zinnen zijn die er deel van uitmaken, getuige de volgende gevallen.⁵

- (8) '*Rij voorzichtig – Handen aan het stuur*'-actie (Au)
(9) een '*u vraagt, wij draaien*'-mentaliteit (AV, 12/02/04)
(10) het *moelijk-saai-ik-kan-er-niks-mee-beeld* van jongeren (NH, 22/10/03)

De fonetische prominentie in het eerste lid van de samenstellingen laat zien dat de reguliere syntactisch-semanticke en tekstuele procédés erop van toepassing zijn, zodat het eerste lid in beginsel opgevat kan worden als te bestaan uit gewone zinnen of zinscombinaties.

In paragraaf 2 van dit artikel gaan we na hoe sententiële samenstellingen zijn beschreven. In paragraaf 3 schetsen we de diversiteit van het eerste lid van sententiële samenstellingen. In paragraaf 4 trachten we te bepalen (a) wat de semantisch-pragmatische status is van de specificans, (b) wat de relatie is tussen specificans en specificatum en (c) waardoor sententiële samenstellingen kunnen fungeren als dynamische categorisering. In paragraaf 5 geven we de belangrijkste conclusies.

2 Beschrijvingen

Bij productieve woordvorming kan, anders dan Aronoff (1976) nog aanneemt, een groep woorden betrokken zijn. In afleidingen als *doe-het-zelver* (Van Dale 1984), *doe-het-zelven*

3 Zie voor accentuering van productieve samenstellingen bijv. De Haas & Trommelen (1993:374-375); voor het Engels Lieber (1988:205) en Giegerich (2004).

4 Voor het Duits wijst Meibauer (2003:160) op verschillen. Op deze studie attendeerde Ad Foolen ons.

5 Dit wil niet zeggen dat bij meer dan één prominentietop gesproken moet worden van meer dan één zin, zoals het volgende geval laat zien, dat twee prominentietoppen heeft, maar bestaat uit een samengestelde zin.

Het verkeer raasde rond met een *pak-me-dan-als-je-kan-geestdrift*. (BF, 135)

In het kinderrijmpje corresponderend met de specificans wordt aan *als* een prominentietop toegekend; los van die reminiscentie komt *kan* voor de tweede prominentietop in aanmerking.

(Van Dale 1992) en *ban-de-bommer* (Hoeksema 1988a, Van Dale 1992) is de basis een zin. In sententiële samenstellingen is de specificans een zin of zinscombinatie. Zijn zulke formaties eveneens productief? En moet de betrokken zin of zinscombinatie al voor de vorming gelexicaliseerd zijn? Op deze twee vragen zullen we nu ingaan.⁶

2.1 Productiviteit

Naast de Engelse samenstelling met complexe specificans *run-it-up-the-axiom-list-and-see-if-anyone-deduces-a-contradiction method* geeft Van Zonneveld (1983:117) enkele Nederlandse gevallen: *hier-brandt-de-kachel nummer* en *laat-maar-waaïen houding*. Omdat hij die komisch bedoeld acht en naar zijn idee de hand is gelicht met de grammatica, sluit hij ze uit van zijn woordvormingsregels. Carroll (1979:876) is echter positief over de productiviteit van Engelse sententiële samenstellingen. In het Afrikaans worden sententiële samenstellingen als *jy is my held-oë*, *wie is baas-gryns*, *ekskuus dat ik lewe-gesig* volgens Botha (1981:75-76) productief gevormd. Hoeksema (1988b:128) vindt sententiële formaties als *bring-your-own-booze parties*, *take-home exams* en *hand-me-down clothes* vrij productief, ook in het Nederlands, wat hij toelicht met *lach-of-ik-schiet humor* en *blijf-van-mijn lijfhuis*. Ook Lieber (1988:205-206, 1992:11-13) gaat uit van productieve vorming. Naast het Duitse *Wer-war-das-Frage* (Toman 1983:47)⁷ en het Afrikaanse *God is dood teologie* (Savini 1983) geeft zij Engelse gevallen als: *do it yourself illustration*, *who's the boss wink*, *all goes well atmosphere*.

De productiviteitskwesitie is niet meer aan de orde wanneer De Haas & Trommelen (1993) de gevallen in (11) recent noemen.⁸

(11)	a	<i>ban-de-bom-demonstratie</i>	f	<i>lach-of-ik-schietshow</i>
	b	<i>blijf-van-mijn-lijfhuis</i>	g	<i>schiet-in-de-eigen-voet-beginsel</i>
	c	<i>doe-het-zelfwink</i>	h	<i>staakt-het-vurenovereenkomst</i>
	d	<i>kies-exact-campagne</i>	i	<i>vrij-veilig-actie</i>
	e	<i>laat-maar-waaïen-houding</i>	j	<i>zeg-geen-èh-spelletje</i>

- 6 De laatste vraag zou ook gesteld kunnen worden voor afleidingen met een zin als basis. Zie bijv. *jeweetwollen* in: *Laat Balkenende door twee potige kerels oppakken, die hem vervolgens naar een idyllische seksboerderij in de provincie slepen waar hij twee dagen lang met een mollige Oekraïense en een luizige Peruaanse moet pompen, rukken en jeeetwollen* (dV, 22/01/04). En zie *ons-kent-onzerigheid* in: *Na afloop van de feestelijke matinee schijnt de mini-foyer [...] op zijn grondvestjes te hebben staan schudden van ons-kent-onzerigheid* (NH, 14/07/03). Ongetwijfeld zijn beide afleidingen een komisch bedoelde toepassing van woordvorming, toch is het de vraag of er geen sprake kan zijn van een productief procédé. Zo merken De Haas & Trommelen (1993:309) over de productiviteit van formaties met *-erig* op: "Zelfs idiomen als *van de hak op de tak* kunnen als basis dienen voor suffigering met behulp van *-erig* (*van-de-hak-op-de-takkerig*)". De ingeburgerdheid van de verbinding *ons kent ons* (Van Dale 1961, s.v. *ons*), waarin het eerste *ons* – anders dan in gewoon Nederlands – subject is, draagt er zeker toe bij dat de afleiding niet of nauwelijks geforceerd aandoet. Iets soortgelijks geldt voor de verbinding *je weet wel*.
- 7 Bij dit type samenstellingen stelt Toman (1983:47) vast – conform wat hij te verwachten vindt – "dass für sie eine niedrige Lexikalisierungsquote und ein ad-hoc-Gebrauch typisch sein werden". Zie Meibauer (2003) voor een beknopte historische behandeling van sententiële composita in het Duits.
- 8 Ook in Booij (2002:148) komt het punt van de productiviteit niet meer ter sprake. Overigens noemt hij NP's in composita wel uitdrukkelijk "a productive pattern" (Booij 2002:146).

Enkele gevallen in (11) hebben een woordenboekstatus gekregen: b (Van Dale 1984), c samen met *doe-het-zelfartikel* en *doe-het-zelfzaak* (Van Dale 1992) en f (Van Dale 1999). Het is de vraag of h in het rijtje hoort, want *staakt-het-vuren* – terug te voeren op een imperatiefzin – staat als lemma in Van Dale (1984) en kan dus opgevat worden als reeds gelexicaliseerd. Het element *ban-de-bom* in a komt ook voor in de afleiding *ban-de-bommer* en het element *doe-het-zelf* in samenstelling c kan als basis dienen in de afleidingen *doe-het-zelver* en *doe-het-zelven*. Kennelijk zijn de noties ‘ban de bom’ en ‘doe het zelf’ in de geldende taalcultuur ingeburgerde concepten, zij het zonder verzelfstandigde lexicalisering.⁹

Naast de formaties in (11) met een imperatiefzin onderscheiden De Haas & Trommelen (1993:423) het type *god-is-dood-theologie*, waar “de ingebedde zin gekenmerkt wordt door een hoofdzinsvolgorde” (1993:424), zoals geldt voor de mededelende zin in *god-is-liefdegevoel* en de vragende zin in *wie-heeft-het-gedaan-vraag*. De specificans kan volgens Pascual (2002:206, 205-211) een zin zijn van “all four established illocutionary structures: i) declarative, ii) interrogative, iii) imperative, and iv) exclamative”. Haar observatie geldt voor het Engels, maar, zoals verderop geïllustreerd wordt, ook voor het Nederlands.

Samenstellingen als *zie-je-wel-gevoel* en *waar-gaat-dat-heen-artikel* zijn volgens Van den Toorn (1997:505) de laatste decennia in zwang gekomen. Het geval *de-boom-wordt-hoe-langer-hoe-dikker-structuur (EU)*, van 1960, is het oudste dat wij in het Nederlands zijn tegengekomen.¹⁰

2.2 Lexicalisatie

Over de grammaticale analyse van complexe samenstellingen heerst onzekerheid. Hebben ze als eerste lid een woordgroep onder zinsniveau (bijv. *bijnadoodervaring*, *vierletterwoord*, *twee-onder-een-kapwoning*), dan noemen we ze voor de duidelijkheid *composita met een subsententiële specificans*. Composita met een specificans van een of meer zinnen zijn hiervoor aangeduid als *sententieel*; waar nuttig zal de specificans die meer dan één zin omvat, aangeduid worden als *multisententieel*. In lijn met de traditie, waarin twee of meer nevenschiktelijke deelzinnen als één zin worden opgevat, noemen we een specificans met zo’n zinscombinatie niet *multisententieel* maar *sententieel*. We gaan nu vooral in op beschrijvingen van composita met een (multi)sententiële specificans.

Voor productieve vorming van complexe composita hoeft de specificans volgens Lieber (1988:205) geen “lexicalized or frozen” woordgroep te zijn. Haar opvatting wordt door Bresnan & Mchombo (1995:193-194) verworpen voor de hypothese van de lexicale integriteit: volgens dit idee is de inhoud van de specificans gelexicaliseerd voordat de samenstelling

9 Het concept ‘doe het zelf’ in de volgende zin van Gerrit Komrij lijkt zo verzelfstandigd – al staat het daarmee nog niet los van de oorspronkelijke imperatiefzin – dat er mee gezinspeeld kan worden op het concept ‘hobby’:

Als jij in het milieu van je vader was gebleven, Cor, had je nu enkel de zorg aan je kop van vijf hobbykippen en misschien één *doe-het-zelf*kalkoen. (NH, 08/05/03)

10 Met *de-boom-wordt-hoe-langer-hoe-dikker* is stellig gealludeerd op een eenregelig kleuterspeeliedje (Wim Klooster attendeerde ons op het liedje; het staat als *de boom die wordt hoe langer hoe dikker* met uitleg vermeld in het WNT s.v. *slang*, 6, zoals Marijke Mooijaart ons mededeelde). Dit gegeven is cognitief-pragmatisch van belang omdat de specificans dan voor de taalgebruiker een verzelfstandigde conceptuele entiteit kan betreffen en dus niet creatief gevormd is ‘ten behoeve van’ een samenstelling, zoals tegenwoordig mogelijk is.

gevormd wordt.¹¹ Ze baseren zich daarvoor op Clark & Clarks (1979:804-805) gradatie tussen eenmalig gebruikte vormen en semantisch niet-transparante vormen.¹² Bresnan & Mchombo (1995:193) zien de zinnen in *forget-me-not blue* en *ne'er-do-well look* als “relatively opaque or well-established lexicalized names for plant life and human types”. Zinnen als in *I told you so attitude*, *stick it in your ear attitude* en *who's the boss wink* staan volgens hen in de gradatie op een tussenpositie. Als eenmalig gebruikte vormen noemen ze enkele subsententiële eigen bedenksels, die “could be used as context-dependent innovations”, maar die ze eerder al hebben gekwalificeerd als “questionable”.

“Where syntactic phrases appear to undergo morphological derivation, it is by virtue of their being lexicalized”, stellen Bresnan & Mchombo (1995:194). Dit brengt hen tot de paradoxale aanname dat Clark & Clark hebben willen aantonen dat “lexicalization of phrases can be innovative and context-dependent”. Hun aanname is echter ongegrond getuige Clark & Clarks (1979:786) uitspraak in het kader van denominale verba: “If innovative denominal verbs are contextuials, they cannot be accounted for by the traditional theories that assume fixed sense and denotation”, overeenkomstig hun idee dat “[contextuials] have an indefinitely large number of potential senses; and their interpretation depends on the context” (Clark & Clark 1979:783).¹³ Het ligt dan ook in de lijn van Clark & Clarks zienswijze om er juist van uit te gaan dat een (sub)sententiële specificans niet al gelexicaliseerd hoeft te zijn wanneer er een samenstelling mee gevormd wordt.

Om de hypothese van lexicale integriteit te ondersteunen voeren Bresnan & Mchombo (1995:194) onder meer aan dat de pronomina in Liebers gevallen niet indexicaal gebruikt zijn:

The meaning of synthetic compounds of the type [XP N] given by Lieber seems to be ‘an N associated with the phrase XP’. This meaning in effect quotes the phrase, encapsulating any indexical expressions it may contain. Such a quasi-quotative source for these compounds could also explain the fact that non-English phrases can be innovatively compounded in this way [...]

Als deels niet-Engelse samenstellingen noemen ze (*a certain*) *je ne sais quoi quality* en (*the*) *ich bin ein Berliner speech*. Hoewel het inderdaad ongewenst is regels voor het Frans of Duits te incorporeren in woordvormingsregels voor het Engels, valt er een en ander af te dingen op Bresnan & Mchombo’s opvatting. We zullen eerst ingaan op de veronderstelde non-indexicaliteit van pronomina in een sententiële specificans (vergelijk Ward¹⁴ e.a. 1991) en daarna op non-indexicaliteit van pronomina in een anderstalige specificans.

11 Voor de vorming van composita met een NP als subsententiële specificans neemt Booij (2002:146) aan: “an NP need not be lexicalized in order to be used as constituent of a compound”. Verder is hij van oordeel: “the word-formation component of a grammar cannot be qualified as presyntactic”, wat samenhangt met zijn opvatting dat “the modules of a grammar” niet geordend zijn (Booij 2002:146).

12 De tussencategorieën zijn (Clark & Clark 1979:804-805): meer dan eenmaal gebruikte vormen, vormen die al semantisch transparant zijn opgenomen in het taalgebruik van één groep taalgebruikers, maar die innovatief zijn voor een andere groep, in het taalgebruik opgenomen semantisch transparante vormen, semantisch niet geheel transparante vormen.

13 In dezelfde lijn ligt Clarks ([1983] 1992:339) opvatting: “Intentional parsers create senses and don’t just select them from a predetermined list of senses”.

14 Met dank aan Jack Hoeksema, die ons op dit artikel attendeerde.

Bezie (12), waar *jij* in de samenstelling niet anders begrepen kan worden dan dat het een indexicale relatie heeft met een entiteit buiten de samenstelling (ook Meibauer 2003:178-179).

- (12) Hoofdschuddend maakte ze me duidelijk: wat haal jij je allemaal in je lelijke brillenkop, engerd? Onmiddellijk was mijn lach verdwenen. Ze maakte nog een paar walgende ‘o, o, wat ben jij zielig’-gebaartjes en verdween gillend van plezier uit het zicht. (Ra)

Volgens de ik-figuur brengt de zij-figuur met haar gebaartjes tot uiting: *wat haal jij je allemaal in je lelijke brillenkop, engerd*. In deze uitroep fungeert *jij* zo dat de zij-figuur ermee naar de ik-figuur verwijst en naar niemand anders.

In (13) is er een indexicale relatie tussen *mij* en *zijn pupil*, dus tussen een element van de samenstelling en een element erbuiten. Met zijn gedrag zegt de pupil: *kijk-mij-eens*.

- (13) Carr verklaart het *kijk-mij-eens gedrag* van zijn pupil uit diens zucht de beste te willen zijn. (dV, 04/06/03)

Dan de kwestie van indexicaliteit in geval van een anderstalige specificans. Bezie (14), waar een Engelse zin de specificans is van een Afrikaanse samenstelling.

- (14) Mbeki se *I am an African-toespraak* is ‘n goeie illustrasie hiervan. In die genoemde toespraak vereenselwig Mbeki hom deur die gebruik van die eerstepersoonvoornaamwoord *ek* baie intiem met verskillende subidentiteite van ‘n multikulturele en multi-etniese Suid-Afrikaanse samelewing deur onder andere die volgende uitdrukkings te gebruik: “I owe my being to the Khoi and San [...]; I am formed of the migrant who left Europe [...]; I am the grandchild of the warrior men and women [...]” (WB, 13)

Uit het vervolg van de tekst wordt duidelijk dat met *I* in de samenstelling *I am an African-toespraak* aan niemand anders gerefereerd wordt dan aan Mbeki.¹⁵ Niet alleen blijkt hier opnieuw dat een element van de sententiële specificans indexicaal gerelateerd kan zijn aan een element erbuiten, maar met name dat taalverschil een indexicale relatie niet verhindert. Zo kan ook *je* in *je ne sais quoi quality* wel degelijk gerelateerd zijn aan de spreker;¹⁶ vermoedelijk is dat zelfs vaak het geval.

Tot slot kan de analyse van sententiële samenstellingen vermeld worden die Ackema & Neeleman (2002)¹⁷ geven als uitgangspunt voor hun beschrijving van afleidingen met onder andere een sententiële basis. Bij de vorming van bijvoorbeeld *doe-dat-niethouding* (2002:14) nemen zij aan dat *doe-dat-niet* dankzij een nul-affix een conversie tot een nomen ondergaat. Deze door hen *autoreference* genoemde bewerking is “the semantic operation through which an expression becomes a name for itself” (2002:17). Ze maken geen onder-

¹⁵ In het ruimere kader heeft *I* hier overigens een bijzondere metaforische functie. Zie daarover Botha (2001).

¹⁶ Zie bijv.: *it gave me this* ‘je ne sais quoi’ quality (www.doublecool.com/archives/001134.html).

¹⁷ Fred Weerman attendeerde ons op het artikel.

scheid tussen een citaat, zoals in (15), en het autoniem gebruik van een element (dus het gebruik in zelfnoemfunctie), zoals in (16) (2002:17-18).

- (15) Het ‘wat is er nou weer aan de hand’ dat altijd uit zijn kantoor schalt, werkt op mijn zenuwen.
 (16) Het ‘publicist’ op pagina 3 zou ik liever vervangen door ‘auteur’.

Bij een citaat, als in (15), gaat het evenwel in het bijzonder om de referentialiteit van de uiting, maar bij het autoniem gebruik van een taalelement als in (16) is de (oorspronkelijke) referentialiteit van dat taalelement niet aan de orde.

Een nominaliseringsvoorstel van Gallmann (1990:86) wordt gekritiseerd door Meibauer (2003:164), onder meer omdat het geen recht doet aan de interne structuur van de specificans. Deze kritiek vindt steun in wat hiervoor gebleken is. Immers, de interne structuur van de specificans is semantisch duidelijk relevant waar een indexicale relatie mogelijk is tussen een element in de specificans en erbuiten. Hetzelfde geldt overigens ook voor het nominaal gebruik van het citaat in de geconstrueerde zin (17) of voor dat van de gecursiveerde zinnenreeks in (18). Ook daar kan een indexicale relatie bestaan tussen een element in de nominaal gebruikte zinnenreeks en een element erbuiten, of het nu een citaat betreft, zoals in (17) of de weergave van een gedachte, zoals in (18).

- (17) Jouw eeuwige “Wat moet ik hier nou weer mee?” werkt op mijn zenuwen.
 (18) Ook hij had de ervaring gehad dat zijn gedachten elkaar razendsnel opvolgden, eerst een ongelovig ‘Dit kan niet waar zijn, dat je neerstort, je verbeeldt het je’, daarna het corrigerende besef van de realiteit (‘Doch, doch, du stürzest ab!’), gevolgd door de levensreddende handeling. (DD, 253)

In (17) is er een indexicale relatie tussen *jouw* en *ik*, waarmee aan een en dezelfde persoon wordt gerefereerd, namelijk de toegesproken persoon in de hoofdzin. In (18) is er een indexicale relatie tussen *hij/zijn* en *je (du)*.

De vraag of bij sententiële samenstellingen samenspel aangenomen moet worden tussen syntaxis en morfologie, dient positief beantwoord te worden. Immers, doordat er in gevallen als (12)-(14) een indexicale relatie gelegd kan worden tussen een element in de sententiële specificans en een element in de zin of tekst waarin de samenstelling voorkomt, moeten we wel aannemen dat de elementen in een specificans hun syntactisch-semantische individualiteit in beginsel zo kunnen behouden dat ze niet alleen toegankelijk maar ook identificeerbaar blijven voor een pragmatisch proces als de toekenning van een indexicale relatie.

Het behoud van individualiteit gaat samen met het behoud van de intonatiecontour. Bij subsententiële samenstellingen ligt het hoofdaccent in de woordgroep¹⁸ van een specificans

18 Visch (1989:220) stelt dat de specificans in het type *drietrapsraket* en in het type *drieletterwoord* als een samenstelling en niet als een woordgroep opgevat moet worden, en dat de accentuering van die typen verschilt door de mono- (*traps*) versus de polysyllabiteit (*letter*) van het specificatum in het ingebedde compositum. Van Dale (1999) geeft echter *zevenmijslaarzen*, *zevenjaarsbloem*, *eersteklascoupé*, *eersteklaspatiënt*, *derdemachtswortel*, *derdemachtvergelijking*; hier is het hoofd van het ingebedde compositum monosyllabisch (de polysyllabiteit van de specificans hoeft niet doorslaggevend te zijn, gelet op *zevenboomolie*, *negenpuntsirkel* naast *negenuurmis*).

niet altijd op dezelfde syllabe als daarbuiten. Zo is het – los van contrastsituaties – *bijna-doodervaring*, *vierletterwoord*, *twee-onder-een-kapwoning* (Van Dale 1999) en *slechtnieuwsgesprek* (Van Dale 2002); de syllabe met hoofdaccent is onderstreept. In de woordgroep buiten de specificans kan het hoofdaccent elders liggen (dus niet noodzakelijk bij elk gebruik van de woordgroep), zoals in: *een ervaring van iemand die bijna dood was, een woord van vier letters, twee woningen onder een kap en een gesprek over/met slecht nieuws*.¹⁹

Het samengaan van de semantisch-pragmatische en de intonationale factor is vast geen coïncidentie en valt moeilijk anders te verklaren dan met de hypothese dat de betrokken zin of zinscombinatie in de specificans geheel volgens de reguliere syntactisch-semantische of tekstuele procédés gestructureerd is en niet geconverteerd hoeft te zijn tot een nieuw taalelement, dat geheel of gedeeltelijk een ongeleed cognitief concept zou zijn of dat niet langer kan gelden als een compositioneel gestructureerd element. Blijkens (17)-(18) geldt dit overigens ook voor het nominaal gebruik van een zin of zinscombinatie, zowel qua toegankelijkheid voor een indexicale relatie als qua behoud van de intonatiecontour.

3 Materiaal

Ons onderzoek berust op ongeveer honderd voorbeelden die in ruim anderhalf jaar te hooi en te gras²⁰ zijn verzameld, vooral uit (Nederlandse, maar ook Vlaamse) kranten, tijdschriften en romans. Ook geïnspecteerd zijn het proefcorpus van het Algemeen Nederlands Woordenboek en het door INL te ontwikkelen woordenboek on line.²¹ De gelexicaliseerde gevallen komen uit drie drukken van Van Dale. Diverse (multi)sententiële samenstellingen zijn al ter sprake gekomen. Een systematischer beeld van de mogelijkheden geven de volgende gevallen met als specificans een mededelende, vragende, uitroepende en bevelende zin en gevallen waarin de specificans meer dan één – soms elliptische – zin omvat.

- (19) de specificans is een mededelende zin
a	<i>daar-zit-wat-in-blik</i>	(VM, 05/04/03)
b	<i>papa-springt-bij-hypotheek</i>	(VM, 19/04/03)
c	<i>'wij-blanken-begrijpen-elkaar'-toontje</i>	(dV, 15/11/03)
- (20) de specificans is een vragende zin (soms voorafgegaan door tussenwerpsels)
a	<i>'wat is (goede) kinderliteratuur?'-vraag</i>	(Lezing voor VU-alumni, 25/11/02)
b	<i>waar-moet-je-op-letten-literatuur</i>	(dV, 05/06/03)
c	<i>hee-hoe-is-het-nou-met-joufeestjes</i>	(AV, 12/02/04)

19 Geert Booij (p.c.) oppert dat het verschil in accentuering van een subsententiële woordgroep in een specificans en die van de corresponderende woordgroep erbuiten correleert met de classificerende functie in composita en een beschrijvende functie erbuiten. Overigens laat een geval als *twee-onder-een-kapwoning* zien dat niet steeds het hoofd van de subsententiële specificans hoofdaccent draagt, want niet *kap* maar *twee* komt in aanmerking als hoofd van de woordgroep *twee onder een kap*.

20 De vorm van sententiële composita, die ook qua spellingswijze sterk varieert (zie noot 2), leent zich niet voor een makkelijke geautomatiseerde vergaring. Via Google verder zoeken op basis van een reeds gevonden reeks specificata kan nuttig zijn, maar is dan nog vrij bewerkelijk gelet op de grote diversiteit van specificata en – wat erger is – daarmee wordt het potentieel ten onrechte tot die specificata verengd.

21 Met dank aan Fons Moerdijk (INL).

- (21) I de specificans is een uitroepende zin (soms voorafgegaan door tussenwerpsels)
- a *'o, o, wat ben jij zielig'-gebaartjes* (Ra)
 - b *zijn-ze-nou-helemaal-gek-geworden-stukje* (VM, 31/05/03)
 - c *'t-zal-je-maar-gebeuren tv-film* (VG, 19/01/04)
- II de specificans is een uitroepende zin in de vorm van een tussenwerpsel²²
- d *'helaas'-stapel* (dV, 05/03/04)
 - e *'Aha!-gevoel'* (IN)²³
 - f *ohlala-sexualiteit* (JW, 77)
- (22) de specificans is een bevelende zin (soms voorafgegaan door een vocatief)
- a *laat-me-wel-alleen-gezicht* (dV, 28/03/03)
 - b *stel-je-voor-scenario* (RN)
 - c *stinkend-rijk-en-egoïstisch-Nederland-ga-je-schamen-dag* (NH, 10/11/03)
- (23) de specificans is een tekst(fragment)²⁴
- a *zie-je-wel-dat-vond-ik-altijd-al-gehalte* (NH, 27/09/03)
 - b *moelijk-saai-ik-kan-er-niks-mee-beeld* (NH, 22/10/03)
 - c *"Niet tevreden? Geld terug!"-garantie* (Bi)

In de a-zin van (23) bevat de specificans van de geursiveerde samenstelling een vragende plus een mededelende zin, in de b-zin twee als elliptisch op te vatten mededelende zinnen plus een gewone mededelende zin, in de c-zin een elliptische vragende plus een elliptische mededelende zin.

De zinnen in een specificans kunnen samengesteld zijn uit neven- en ondergeschikte deelzinnen, zoals in (24).²⁵

- (24) a *'waarschuw-sla erop-en-vertrek'-nationalisme* (NH, 18/11/03)
- b *pak-me-dan-als-je-kan-geestdrift* (BF 2002:135)
 - c *wie-niet-sterk-is-moet-slim-zijn-komedie* (VG, 25/11/03)

Het gegeven dat een (multi)sententiële specificans een complex element kan zijn uit een grote verscheidenheid aan linguïstische mogelijkheden – een zin van het mededelende,

22 Tussenwerpsels worden hier in navolging van Van Bakel (1968:91) opgevat als entiteiten met zinsvalentie. Van Bakel (1968:94) stelt: "Ze verschijnen steeds in de zinsvorm en wel als één-woordige uitroepende zinnen." Zie Hofstede (1999) voor hun illocutionair karakter.

23 Van Bakel (1968:94) noemt de samenstelling *Aha-Erlebnis* als een bekend voorbeeld uit het Duits. *Aha-ervaring* verschijnt in de Nederlandse woordenboeken van Van Dale voor het eerst in het supplement (1970) als *aha-ervaring*. Het staat zo ook in de elfde uitgave. In de twaalfde uitgave en later vindt men dat woord naast *Aha-erlebnis*.

24 Ook bij nominaal gebruik kan het gaan om een tekst(fragment). Zie bijv. *Een paar dapperen kwamen zich bij ons presenteren, maar werden weggestuurd met een* "nu even niet schat, ik wil praten" (NH, 24/01/04) en (18), waar het de combinatie van een afwijzing plus toelichting, resp. die van een vaststelling plus evaluatie betreft.

25 Ook bij nominaal gebruik kan het gaan om een hoofd- + bijzin. Bijv. *een ongelovig* 'Dit kan niet waar zijn, dat je neerstort [...]' (18) en: *Het 'wie niet voor ons is, is tegen ons' heeft een veel ruimere strekking* (NH, 04/06/03).

vragende, bevelende en uitroepende type dan wel een combinatie ervan – ondersteunt de hypothese dat een zin of zinscombinatie in de specificans gestructureerd is volgens de reguliere syntactisch-semantische procédés.

De (multi)sententiële specificans zal in paragraaf 4 nog verder onderzocht worden op enkele belangrijke semantische aspecten, ook in relatie met het specificatum.

4 Semantiek

Enkele semantische aspecten van samenstellingen met een (multi)sententiële specificans zullen hier nader onderzocht worden. Eerst zullen we nagaan of het illocutionaire karakter van de (multi)sententiële specificans begrepen kan worden in het licht van face-to-face-interactie als organiserend patroon (Pascual 2002). Daarna zal de relatie tussen de specificans en het specificatum bezien worden, met name ook of hierin steun te vinden is voor het fictief interactionele karakter van de (multi)sententiële specificans. Gelet op de transparante aard van een groot deel van de samenstellingen met een (multi)sententiële specificans zullen we tot slot ingaan op de gedachte dat categorisering geen statische entiteiten zijn maar dynamisch gerealiseerd kunnen worden.

4.1 Fictieve verbale interactie

Verbale face-to-face-interactie is in het dagelijks leven de elementaire communicatievorm (Jakobson 1953, 1990, Lyons 1977, Goodwin 1995, Givón 1997). Daardoor staat die wijze van interactie model voor andere vormen van taalgebruik en ook voor diverse taalvormen. In het verlengde van alledaagse verbale face-to-face-interactie ligt *fictieve interactie* (Pascual 2002). Fictieve (verbale) interactie vormt een organiserend patroon voor het denken en spreken over verbale en niet-verbale entiteiten, processen en relaties. Het vocabulaire waarmee verbale interactie benoemd wordt, kan gebruikt worden, ook als het niet om een situatie gaat waarin echt gesproken wordt. Zo kan metaforisch gezegd worden dat juridisch bewijsmateriaal iets *zegt* over de dader, dat een bepaalde situatie *vanzelfsprekend* is en dat er tussen wetenschappelijke stromingen een *dialog* gaande is. Het idee van fictieve verbale interactie, ofwel van het gebruik van verbale face-to-face-interactie als cognitief en talig model berust op de volgende aannames: (a) spontaan mondeling taalgebruik is primair (Bloomfield 1933, Lyons 1968, Blanche-Benveniste 1991, Miller & Weinert 1998), (b) in sociale interactie is taal doorgaans de concreetste indicatie van zowel cultuur (Sapir 1949, Tedlock & Mannheim 1995) en sociale structuur (Cicourel [1973] 1974) als van het denken, voelen, doen en de kennis van taalgebruikers aan de ene kant (Cicourel 1974, 1978) en hun intentie aan de andere kant (De Vries 2003), (c) wat gezegd wordt, behandelt men als equivalent van wat de spreker gelooft, en ook als equivalent van wat waar is (Sweetser [1987] 1993:47-48) en (d) taal-in-interactie beïnvloedt niet alleen de structuur van teksten (Voloshinov 1930, Bakhtin 1975 [1986], Tannen 1982, 989, Singer 1984), maar ook de structuur van taal (Ducrot 1980, 1984, Pascual 2002, De Vries 2003).

In dagelijks taalgebruik is het niet ongewoon om voor allerlei communicatieve doelen gebruik te maken van een echt of imaginair gesprek of gespreksfragment (o.a. Fauconnier & Turner 1998, Turner 2002, Coulson & Oakley te versch.). Zie bijvoorbeeld de volgende

passage uit een interview met de directeur van een bordeel die commentaar geeft op een overmaat van regelingen op zijn werkterrein.

- (25) Het moet een beetje spannend en mysterieus blijven. Het moet toch niet zo zijn dat een man zijn vrouw opbelt en zegt: *'Schat, ik ben vanavond wat later, want ik ga nog even langs 'Sauna Diana'*. (AD, 08/11/03)

Hier illustreert iemand met een hypothetisch (denkbeeldig, geconstrueerd) gesprek de zijns inziens ongewenste situatie dat een erotische sauna niet meer als "spannend en mysterieus" wordt ervaren. Een imaginaire communicatieve situatie waarin een man zijn vrouw even over zijn uitstapje informeert, mogelijk om met het eten maar niet op hem te wachten, wordt voorgesteld als een levendig, cultureel invoelbaar scenario op menselijke schaal dat zich zou kunnen voordoen als gevolg van de regelgeving in kwestie. Het gebruik van verhalen staat centraal in gewone menselijke cognitie en alledaags taalgebruik (Rosen 1988, Tannen 1989, 1995). In (28) wordt het verhaal zo gepresenteerd dat de verteller spreekt voor een van de personages. Het gebruik van andermans stemmen en letterlijke of geconstrueerde citaten in het eigen discours is geen ongewoon verschijnsel (zie o.a. Voloshinov 1930, Bakhtin 1981, Tannen 1986, 1995, Lucy 1993, Baynham & Slembrouck 1999). Door het gebruik van de directe rede, zoals in (25), komt een verhaal tot leven (Clark & Gerig 1990, Besnier 1992) en brengt het 'conversational involvement' met zich mee (Rosen 1988, Tannen 1982:18-19, 1995:213-215, Semino e.a. 1999:313-314).

Zoals Pascual (2002) heeft laten zien, komt fictieve interactie voor op diverse niveaus van taalgebruik: het niveau van de tekst (monoloog als dialoog ervaren), de zin (retorische vragen), de deelzin (*Ik dacht: waarom eigenlijk niet?* en *Mijn houding is: nee heb je!*), de woordgroep (*het dilemma van wat nu?* en *de partijlijn van: niks daarvan, hoort niet*) en het woord (afleidingen als *vergeet-mij-nietje*, *doehetzelfver* en samenstellingen als *doe-het-zelfwinkkel*, *blijf-van-mijn-lifhuis*). Het onderstreepte element in deze voorbeelden heeft telkens de vorm van een zin die mogelijk oorspronkelijk dienst heeft gedaan in feitelijke interactie of die mogelijk zelfs dienst doet in een zich voltrekkende interactie, maar die in het woordverband te interpreteren is als een aanduiding van fictieve interactie. Dit geldt ook als het gaat om woorden die, zoals de vier hiervoor, te beschouwen zijn als geheel gelexicaliseerd (zie par. 2.1). Een (multi)sententiële specificans van composita wordt door ons opgevat als een – syntactisch-semanticke dan wel tekstuele – entiteit waarmee een verbale interactie wordt opgeroepen of, juister geformuleerd, waardoor wij in staat gesteld worden te denken aan een verbale interactie.

Zo laat het volgende voorbeeld zien dat een pseudo-gesprek ingezet kan worden om iets te zeggen over de denkbeeldige sprekers en hun situatie (inclusief presupposities en implicaties) en vervolgens kan een fragment ervan met een ander element samengesteld worden om de stroming van die sprekers in de betrokken situatie aan te duiden.

- (26) Er zijn taalkundigen die zich lange tijd genegeerd en belachelijk gemaakt hebben gevoeld door de formele taalkundigen. [...] *Nu wij!* lijken de auteurs te zeggen. *Als jullie niet naar ons willen luisteren, luisteren wij ook niet naar jullie! Als jullie zeggen dat je alleen de vorm mag bestuderen, gaan wij studenten helemaal niks over die vorm vertellen!* [...] Het past kennelijk in een ontwikkeling, die ik ernstig betreur, en die neerkomt

op een totaal overboord gooien van allerlei soorten van taalwetenschap die niet in deze of gene politieke agenda passen: de '*nu-wij-taalwetenschap*'. (Ne)

Dit fragment uit een column over een inleiding in de taalwetenschap spreekt van een naar gevoel dat een groep taalkundigen volgens een zegsman van de schrijver zou hebben over een in diens ogen als onheus ervaren behandeling door een andere groep. Op die hypothetische bejegening reageren zij die een naar gevoel bezorgd zou zijn, met zinnen in de directe rede. De zegsman laat hen zichzelf aanduiden met *wij* en hun antagonisten met *jullie*. De reactie lijkt gepresenteerd als een citaat, maar feitelijk wordt er niet aangehaald, want het gaat om woorden uit een gefingeerd gesprek. De taalkundigen-met-het-vermoedene-nare-gevoel spreken de woorden in kwestie niet echt uit, wel fictief: door de publicatie van hun boek. In de tekst wordt later op het pseudo-gesprek compact gealludeerd in de samenstelling *nu-wij-taalwetenschap* (het is overigens ook de titel van de column). Hierin wordt met het element *nu wij* als specificans gerefereerd aan het confrontationele scenario van de pseudo-dialoog die begint met *Nu wij!* Dat element wordt opgenomen in de samenstelling om er een nieuwe taalwetenschap mee te onderscheiden.

Waar, anders dan in (26), geen aanleiding is voor een expliciete presentatie van een echt of imaginair gesprek, zou men kunnen stellen dat de specificans geen betrekking heeft op een (feitelijke of fictieve) interactie. Immers, bij geen van de gegeven voorbeelden is er in de specificans een dialoog met een conversationele beurtwisseling aan de orde. Toch nemen wij aan dat de voorbeelden betrekking hebben op een – zij het fictieve – verbale interactie, omdat wij de weergegeven uiting in de specificans als metonymisch opvatten voor de verbale interactie waarvan de uiting geacht mag worden deel uit te maken. Wat zich overigens ook voordoet, is dat een fictieve beurtwisseling op een speelse wijze geïmpliceerd wordt, zoals in (23c): "*Niet tevreden? Geld terug!*"-garantie, waar met het elliptische 'Geld terug!' gereageerd wordt op een negatief antwoord – dus bij een geïmpliceerde beurtwisseling – op de elliptisch gestelde vraag: 'Niet tevreden?'

4.2 De relatie tussen specificans en specificatum

We zullen eerst de relatie van de specificans met het specificatum van sententiële composita onderzoeken en vervolgens kort ingaan op de vraag of, dan wel in hoeverre, de inhoud van de (multi)sententiële specificans een zekere lexicalisatie heeft ondergaan.

Over de relatie tussen specificans en specificatum is veel geschreven. Zo schrijft Jespersen (1942:137): "Compounds express a relation between two objects or notions, but say nothing of the way in which the relation is to be understood. That must be inferred from the context or otherwise". Zo'n opvatting wordt gehuldigd door linguïsten als Downing (1977), Bauer (1978) en Ryder (1994:83). In beginsel volgen ook wij zijn hypothese. Wel nemen we aan dat sommige typen cognitief-pragmatische relaties de vorming van sententiële composita begunstigen.

Bij de sententiële composita onderscheiden wij zeven belangrijke typen relaties tussen specificans en specificatum, waarbij de grens niet altijd scherp te trekken is.²⁶ Verder is de

26 Zie Meibauer (2003:175-182) voor een andere typologie. Downing (1977) en Ryder (1994) bespreken diverse typologieën van N+N-composita.

typologie zeker niet uitputtend. Met het specificatum kan gerefereerd worden aan: (1) *een entiteit die te kennen geeft (zegt, uitstraalt, aangeeft)* wat met de specificans aangeduid wordt, (2) *een gedraging waaruit spreekt* wat met de specificans aangeduid wordt, (3) *een opvatting of weergave ervan die inhoudt* wat met de specificans aangeduid wordt, (4) *een groep mensen, een tijd met een groep mensen of een eenheid van mensen die als leidende gedachte hebben* datgene wat met de specificans aangeduid wordt, (5) *een handeling of product ervan waarbij als leidende gedachte geldt of lijkt te gelden* datgene wat met de specificans aangeduid wordt, (6) *een entiteit waarbij als karakteristiek deel ervan al dan niet fictief gezegd wordt* wat met de specificans aangeduid wordt, (7) *een entiteit die wordt geconceptualiseerd als gerelateerd aan* datgene wat met de specificans aangeduid wordt. We zullen van elk type relatie tussen specificans en specificatum enkele gevallen noemen en voorts, waar dat van toepassing is, ook enkele subcategorieën vermelden.

Type 1: met het specificatum wordt gerefereerd aan een entiteit die te kennen geeft (zegt, uitstraalt, aangeeft) wat met de specificans aangeduid wordt. Voorbeelden zijn de volgende.

- (27) Opstelten is de *ik-neem-daar-geen-woord-van-terug-meneer*. (dV, 01/11/02)
 (28) Plaats *doe-niks-kruis* in de agenda (kop in dV, 06/05/03)
 (29) *Waar-moet-je-op-letten-boekjes* (kop in dV, 05/06/03)

De weergegeven uiting in de specificans van (27) is afkomstig van de persoon aangeduid met meneer.²⁷ Het kan hier zowel gaan om een direct citaat, samenvatting of parafraze van iets dat de ‘meneer’ werkelijk heeft gezegd, of om de verbale versie/vertaling van iets dat hij door zijn gedrag uitstraalt.²⁸ In (28) en (29) hebben we een specificatum waarmee een zaak wordt aangeduid: *het kruis* en *boekjes* betreffen entiteiten die personifiërenderwijs aangeven – ‘vertellen, zeggen’ – wat met de betrokken specificans wordt aangeduid. In (28)

27 Verwant met het compositum in (27) lijken gevallen als in *‘Mens, ga toch koken’-Fortuyn* (VM, 11/10/03), waar *‘Mens, ga toch koken’* opgevat moet worden als afkomstig van Fortuyn. Ze vallen buiten ons bestek, want de combinatie voor- + achternaam onderscheidt zich van ‘gewone’ composita doordat niet het eerste element van de combinatie fonetisch prominent is, maar het tweede element, de achternaam. Zo wordt ook de prominentieverhouding in *Johan-‘ik zou ze een rotschop geven’-Remkes* (dV, 23/04/03) niet verstoord door het epitheton, dat geaccentueerd wordt als een tweede voornaam. Iets karakteristieks op de plaats van de tweede voornaam is wellicht een op het Engels geënte concretisering van uitdrukkingen als *Jealousy is my middle name* (filmtitel), *sobriety is his middle name* en *bad luck is our middle name*. Zo geeft *Van Dale Groot woordenboek Engels-Nederlands* (1998) als tweede vertaling van *middlename* ‘tweede natuur’.

28 Met de sententiële specificans hoeft niet verwezen te worden naar een echte uiting van wie aangeduid wordt met het specificatum, getuige de volgende gevallen.

- (i) een openluchtvoorstelling van Amsterdamse *we-hebben-het-helemaal-gemaakt-acteurs* (BF, 78)
 (ii) Maar de eerste groep bestaat toch vooral uit *‘Don’t believe the hype-fanaten’* (NH, 17/05/03)
 (iii) ik val [...] op de [...] de *Ik-Heb-Al-Een-Vriendin-Maar-Je-Bent-Wel-Leuk-Om-Mee-Te-Flirten-Man*. (MC)

Bij (i) gaat het in de specificans niet om een uiting van de acteurs, maar om wat ze uitstralen in de ogen van de schrijver. Bij (ii) hoeven niet alle aangeduide ‘fanaten’ samen of individueel de uitspraak gedaan te hebben. De specificans bij (iii) hoeft niet gezegd te zijn, maar kan op de man geprojecteerd zijn door de ik-figuur.

staat het kruis in de agenda als conventioneel teken voor 'niks doen'.²⁹ In (29) 'zeggen' het soort boeken waaraan gerefereerd wordt, waar de lezer op moet letten.³⁰

*Type 2: met het specificatum wordt gerefereerd aan een gedraging waaruit spreekt wat met de specificans aangeduid wordt.*³¹ In de voorbeelden hieronder zijn het de beweging, het knikje en de stand van de schouders waarin naar het oordeel van de spreker of schrijver datgene tot uitdrukking komt wat in de specificans wordt aangeduid.³²

- (30) een *ik-denk-beweging* (wrijven over de neusbrug) of een *ik-ben-moe-beweging* (wrijven in de ogen) (VM, 04/10/03)
(31) dat je zo'n *ik-heb-het-altijd-geweten knikje* bestuurlijk-strategisch inzette (13/06/03)³³
(32) Als echte maffiahelden houden ze hun schouders in de lage *ik-ben-niet-bangstand* (NH, 29/01/03)

Type 3: met het specificatum wordt gerefereerd aan een opvatting – of weergave ervan – die inhoudt wat met de specificans aangeduid wordt. In de voorbeelden worden concepten als principe, moraal en beleid geconcretiseerd in de specificans.

- (32) Bij Ahold hanteren zij [...] het 'eerst zien, dan geloven'-principe. (dV, 02/09/03)
(33) De *alles-moet-kunnen-moraal* (dV, 28/11/03)
(34) het oude 'blijf-jezelf'- en het nieuwe 'pas je aan'-beleid (dV, 23/10/03)

29 Wat zo'n teken 'zegt', hoeft geen conventie te zijn voor alle gebruikers, getuige het geval 'jij-bent-mijn-goeie-vriend-en-ik-de-jouwe-klopje' (Ned. 3, 5/01/04; Carla Rijke (NPS) was zo vriendelijk de precieze tekst voor ons te verifiëren). Hier gaat het niet om een gebaar dat (direct of indirect) wordt ervaren als een teken van wat men denkt of voelt (zie type 2), maar als een teken dat in het kader van het desbetreffende Sesamstraat-programma iets anders betekent dan het 'honkbalspeelklopje' of de 'hoepelklopje'.

30 Geschreven documenten als boeken en brieven kunnen cognitief ervaren worden als een sprekende entiteit (Fauconnier & Turner 2002:210-211). Dit wordt geïllustreerd in (26), waar een inleiding in de taalwetenschap wordt gepresenteerd als een oproep van zijn auteurs. De volgende passage laat expliciet zien dat geschreven materiaal in termen van een mondelinge uiting kan worden geconceptualiseerd.

even before it is read the anthology becomes a kind of cultural dinner, a smattering of national dishes served up on a platter for popular consumption, as if to say, 'Here is French poetry. It's good for you.' (Paul Auster, *The Red Notebook and other writings*, London: Faber and Faber, 1995, 52)

31 Niet-verbaal gedrag dat door taalgebruikers als communicatief wordt ervaren, wordt vaak metaforisch als sprekend gepresenteerd (Sternberg 1982:134-136). Hoe sprekend een gezicht, een gebaar of een blik kan zijn, blijkt uit de volgende voorbeelden:

(i) Als ik vroeger zei dat ik in Brussel woonde, kreeg ik wel eens meewarige blikken. Ik las het op hun gezicht: 'Brussel? Dat moet verschrikkelijk saai zijn.' (09, 3-9/03/04)

(ii) Hij straalde en zocht oogcontact met juryleden. Zijn blik meldde ons: "Zie je wel, ik ben nooit in die kelder geweest." (dM, 06/03/04)

32 Enkele andere lichamelijke expressievormen die lijken aan te geven wat in de specificans aangeduid wordt, zijn: een gezicht, opgevat als mimiek (5) en (22a), gedrag (3) en (13), geestdrift(ig gedrag) (24b), gebaartjes (12), een blik ((19a), *vertel-mij-niets-blik* en *vernedder-me-met-een-reeënleren-riempje-op-m'n-billen-blik*; WD), een toon ((19c) en *meestal-doen-mensen-wat-ik-zeg-toon*; WD), een glimlach (*heb-ik-iets-gezegd-glimlach*; WD), een snorkje (*laat-mieniet-lachen-snorkje*), een uitstraling ('*hier-ben-ik*'-uitstraling). Het gaat hier om gedragingen die opgevat worden als indicatoren van wat er in de betrokken mensen leeft. Wat, naar aangenomen wordt, in hen leeft, wordt aangeduid met de specificans.

33 Met dank aan Henk Verkuyl, die zo vriendelijk was de tekst voor ons bij de spreker op te vragen.

Concepten als principe, moraal en beleid worden geconcretiseerd in de specificans. Verder rekenen we ook trend (*'I-wanna-look-like-mom'-trend*) en cultuur (*doe-maar-gewooncultuur*, *anything goes-cultuur*) tot dit type, want in de voorbeelden is *trend* te interpreteren als uitdrukking van een sterker wordende opvatting en *cultuur* als 'een geheel van opvattingen inzake normen en waarden in een groep' (vergelijk Van Dale 1999: s.v.).³⁴

Type 4: met het specificatum wordt gerefereerd aan een of meer mensen – of een tijd met een groep mensen, dan wel een sociaal (bijv. politiek) bepaalde eenheid van mensen – die als leidende gedachte hebben datgene wat met de specificans aangeduid wordt. Het onderscheid tussen de types 1 en 4 is dat bij type 1 de entiteiten aangeduid met het specificatum conceptualiseerbaar zijn als instanties die iets te kennen geven, terwijl de pendanten van type 4 eerst en vooral te conceptualiseren zijn als entiteiten waarvoor iets geldt, ongeacht of ze dat ook – al dan niet fictief – verbaal te kennen geven. Enkele voorbeelden zijn de volgende.

- (35) Wetenschappelijke scepsis [...] laat de *doe-hetzelfdokter* koud (kop in *dV*, 25/02/04)
 (36) de overgang naar het *alles-moet-kunnen tijdperk*. (NH, 17/01/04)
 (37) Weg met het '*laat-maar-waaien'-Europa* (kop in *NH*, 20/02/04)

Het specificatum kan betrekking hebben op een of meer mensen, de mensen van een tijdperk, of van een sociale (bijv. politieke) eenheid voor wie gold of geldt wat in de specificans wordt aangeduid (vergelijk *alles-moet-kunnen traditie*; *dV*, 29/06/04). Een woord als *tijdperk* kan overigens niet zonder meer opgevat worden als een metoniem voor de mensen van die periode, getuige (38); daar wordt met *kom uit* aangegeven dat de subjectreferent stamt uit een periode en niet dat die afstamt van een groep mensen.

- (38) Ik kom uit het *do-it-yourself tijdperk*. (*dV*, 27/06/03)

Waar het echter gaat om de interne woordrelatie tussen specificans en specificatum van *do-it-yourself tijdperk*, moet het specificatum *tijdperk* wel begrepen worden als metonymische aanduiding van de mensen in die periode. Immers, 'doe het zelf' geldt voor de mensen uit de desbetreffende periode en niet voor die periode als zodanig. Wat hier voor de interpretatie van *tijdperk* opgemerkt is, geldt ook voor het voorbeeld met *Europa* in voorbeeld (37).

Type 5: met het specificatum wordt gerefereerd aan menselijk handelen of een product daarvan waarbij als leidende gedachte geldt of lijkt te gelden datgene wat met de specificans aangeduid wordt. Hier volgen enkele voorbeelden.

³⁴ Andere gevallen waar met het specificatum vergelijkbare concepten aangeduid worden, terwijl in de specificans aangegeven wordt waar die concreet op neerkomen, zijn: mentaliteit (9) en *ikke-ikke-en-de-rest-kan-stikken-mentaliteit*, beeld (10) en (23b), namelijk het idee dat jongeren over bètavakken hebben, vraag (20a), gevoel (21e) en *Hollands-vlag-je-bent-m'n-glorie-gevoel*, *eigen-schuld-dikke-bult-gevoel*, nationalisme (24a), garantie (23c), houding (*we-zullen-het-wel-zien-houding*, *je-moet-het-er-maar-mee-doen-houding*), mening (*dit-is-niet-eerlijk-mening*), uitspraken (*dit-mag-niet-uitspraken*) en verhaal (*wir haben es nicht gewusst-verhaal*).

- (39) *Doe-het-zelfrecht* (kop in *dV*, 24/10/03)
(40) Het geschrevene onderscheidt zich van de babbeltcultuur, het aan tafel doornemen van de actualiteit, het *we-zien-wel-interview*. (VG, 15/11/03)
(41) Alle violen worden uit de kast gehaald om de tranen te laten vloeien in dit wel erg *van-dik-hout-zaagt-men-planken drama* over een gefrustreerde componist (VG 29, 20/07/03)

In (39) gaat het om rechtspleging waarbij de uitvoerders (moeten) uitgaan van of lijken uit te (moeten) gaan van het idee: 'doe het zelf'. In (40) lijkt het idee 'we zien wel' de leidende gedachte van de interviewers achter de aanpak van het interview. In (41) is het motto 'van dik hout zaagt men planken' voor de producenten van het drama in kwestie kennelijk de leidende gedachte geweest bij de productie.³⁵

Type 6: met het specificatum wordt gerefereerd aan een entiteit waarbij als karakteristiek deel ervan al dan niet fictief gezegd wordt wat met de specificans aangeduid wordt.

- (42) de '*er-zit-wat-op-uw-schouder-truc*' was bekend (dV, 07/06/03)
(43) ik heb weer heel wat *hee-hoe-is-het-nou-met-joufeestjes* afgelopen. (AV, 12/02/04)
(44) de '*we-kunnen-het-niet-meer-opbrengenfase*' van je ouders. (NH, 05/01/04)

In (42) gaat het om een zakkenrollerstruc waarbij als cruciaal deel ervan slachtoffers worden afgeleid met de mededeling dat er iets op hun schouder zit. Typisch voor de soort feestjes in (43) is dat men erheen gaat om met een vraag als 'hé, hoe is het nou met jou?' aan de weet te komen hoe het met oude bekenden gaat. En voor de fase in (44) is het karakteristiek dat mensen (tegen hun kinderen) zeggen dat ze bepaalde inspanningen niet meer kunnen opbrengen, in concreto: 'dat risico met die gladde wegen kunnen we op onze leeftijd niet meer nemen'.

Type 7: met het specificatum wordt gerefereerd aan de entiteit die wordt geconceptualiseerd als gerelateerd aan datgene wat met de specificans aangeduid wordt. Dit type is zo ruim gekarakteriseerd dat ze de andere feitelijk overlapt en overeenkomt met de karakterisering van composita in het algemeen: het specificatum wordt geconceptualiseerd als gerelateerd aan de specificans. Met type 7 worden daardoor al die gevallen afgedekt waarvoor de specifiekere relaties van de typen 1-6 niet van toepassing zijn. Enkele voorbeelden zijn de volgende.

- (45) een '*sta-op-fauteuil*' voor een 'kontje' uit de stoel (dV, 07/08/03)
(46) Lachend noemden we het toen de *papa-springt-bij-hypotheek*. (VM, 19/04/03)
(47) Als elk jaar acht ziekenhuizen aan dit *zwaan-kleef-aan-proces* meedoen (dV, 29/09/03)

³⁵ Verder in (21b) *zijn-ze-nou-helemaal-gek-geworden-stukje*, op te vatten als een tekst geschreven vanuit het centrale idee 'zijn ze nou helemaal gek geworden'. Bij het geval '*t-zal-je-maar-gebeuren tv-film*' in (21c) staat het idee 't zal je maar gebeuren' mogelijk niet zozeer voor de producenten van de film centraal als wel voor de kijkers. Bij het geval *wie-niet-sterk-is-moet-slim-zijn-komedie* in (24c) gaat het om een script met als grondidee van de schrijver(s): 'wie niet sterk is moet slim zijn'. Daarnaast ook *feelgood-roman*, *feelgood-drama*, *feelgood-comedy*, *feel good tv-film* en *ons-kent-ons-gesprek*, waarbij gerefereerd wordt aan een entiteit die in het teken staat van 'feel good' en 'ons kent ons', resp. als leidende gedachte. Mogelijk is *stel-je-voor-scenario* ook tot dit type te rekenen.

In (45) gaat het om een speciaal type stoel die bij een bepaalde stand en door die stand de bezitter de aansporing geeft: 'sta op' (eventueel is het te zien als een randgeval van type 1). Het geval in (46) betreft een lening die mogelijk is door ouderlijke hulp. In (47) is een proces aan de orde waarbij de ene instantie de andere volgt alsof de een de ander aanspoort met 'zwaan, kleef aan'.

Tot type 7 rekenen we ook gevallen waar de specificans een titel (naam) is; de entiteit die wordt aangeduid met het specificatum, heeft er iets (bekends of infererbaars) mee te maken. Ter toelichting bij (50): er is onder meer een tv-programma met als titel *Vertel het ons*.

- (48) De *Laat ze maar lachen-presentator* speelt een rol in zijn nieuwe revue (dV, 17/01/04)
 (49) Deze 3de *Look who's talking-film* heeft [...] pratende honden. (VG, 06/12/03)
 (50) Vandaag ihkv de '*vertel-het-ons*' actiedag. (VG, 03/10/03)

Overzien we de typen 1-7, dan kunnen we stellen dat de vorming van composita waarin de sententiële specificans een fictief-interactioneel karakter heeft, begunstigd wordt door de aard van de betrokken cognitief-pragmatische relatie. Gunstig is een situatie waarin de uiting of de gedachte weergegeven met de specificans toe te schrijven is aan mensen aangeduid met het specificatum of aan mensen die geacht kunnen worden een belangrijke rol te spelen in de entiteit aangeduid met het specificatum. Die entiteit kan een gedraging zijn, een opvatting of weergave ervan, een tijdperk, een handeling (gebeuren) of resultaat ervan. Uit type 7 blijkt evenwel dat in diverse andere gevallen een relatie conceptueelbaar is tussen hetgeen met het specificatum en hetgeen met de sententiële specificans wordt aangeduid.

Bij type 1 kan de inhoud van de specificans gezien worden als een uiting van de entiteit aangeduid met het specificatum, namelijk een persoon of een als gepersonifieerd op te vatten entiteit. De persoon of de entiteit is te zien als de woordvoerder in de verbale interactie die met de specificans aan de orde wordt gesteld. Ook bij type 2 kan de inhoud van de specificans gelden als een uiting, en wel van wie achter de entiteit aangeduid met het specificatum zitten, voor wier rekening de uiting dus komt. Zij zijn daardoor *dramatis personae* in de fictieve verbale interactie. Bij type 3 is de inhoud van de specificans te zien als de verwoording van een idee geldend voor wie de opvatting of de weergave ervan aangeduid met het specificatum zijn toegedaan. Ze figureren daarmee in de fictieve verbale interactie verwoord met de specificans. Bij type 4 is de inhoud van de specificans eveneens te zien als de verwoording van een idee, nu geldend voor de mensen direct of indirect aangeduid met het specificatum. Zij zijn te beschouwen als actanten in de fictieve verbale interactie verwoord met de specificans. Bij type 5 is de inhoud van de specificans te zien als de verwoording van een leidende gedachte voor wie betrokken zijn bij de handeling of de realisering van het handelingsresultaat aangeduid met het specificatum. Het gaat er om spelers in een fictieve verbale interactie waaraan wij kunnen denken op basis van de samenstelling. Bij type 6 wordt de uitspraak in de specificans geconceptualiseerd als typisch behorend bij de handeling (truc), het gebeuren (feestjes) of de tijd (fase) aangeduid met het specificatum, en wel als een uitspraak van hen die daarin een centrale rol spelen. Bij type 7 is dat wat met het specificatum aangeduid wordt, geconceptualiseerd als gerelateerd aan datgene wat aangeduid wordt met de specificans. Maar anders dan bij de typen 1-6 is het bij type 7 heel

wat complexer om te bepalen wat de rol is van de speler(s) in de fictieve verbale interactie aangeduid met de specificans, doordat hetgeen aangeduid wordt met het specificatum, een smalle basis of zeer indirect aanknopingspunt vormt voor de verbale interactie die in de specificans aan de orde is.

Dat het interactionele karakter van de sententiële specificans begunstigd wordt door de relatie tussen de specificans en het specificatum, mag eens te meer aangenomen worden, omdat maar een klein deel van de onderzochte samenstellingen niet ingedeeld is bij een van de typen 1-6, maar bij type 7.

Het is van belang dat noch een specificans noch een specificatum op zich bepalend is voor de indeling bij een van de typen. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende gevallen.

- (51) *dezelfde specificans, verschillende relaties tussen specificans en specificatum*
a *doe-het-zelfrechter, doe-hetzelfdokter*
b *doe-het-zelfrecht*
c *doe-het-zelfketen, doe-het-zelfzaken, doe-het-zelfkalkoen*
- (52) *hetzelfde specificatum, verschillende relaties tussen specificans en specificatum*
a *we-zien-wel-interview*
b *'mijn moeder is mijn rolmodel'-interview* (dV, 26/11/02)

Al hebben de samenstellingen in (51) de specificans *doe-het-zelf* gemeen, de semantisch-pragmatische relatie tussen de samenstellende leden is zó dat de gevallen bij verschillende types horen, respectievelijk type 4, 5 en 7. Omgekeerd delen de samenstellingen in (52) het specificatum *interview*, maar ze horen door de semantisch-pragmatische relatie tussen beide leden bij verschillende types, respectievelijk type 5 en 6.

Ter afronding willen we nog op twee punten ingaan: de status van de inhoud van de (multi)sententiële specificans en de kwestie of, dan wel in hoeverre, de inhoud van de (multi)sententiële specificans een zekere lexicalisatie heeft ondergaan.

In het voorgaande is in feite niet expliciet besproken dat hetgeen met de (multi)sententiële specificans aan de orde wordt gesteld, een hybridische categorie is. Waar gesproken wordt van een *sententiële* specificans, wordt niet met evenveel woorden gezegd wat de linguïstische status van de betrokken entiteit is. In zekere zin blijft het bij de *multisententiële* specificans ook enigszins in het midden wat de linguïstische status is van wat een *combinatie van zinnen* genoemd is. Een *combinatie van zinnen* is uiteraard geen entiteit die uitsluitend op het niveau van de grammatica ligt.

Bij de behandeling van type 1 – maar ook elders – is herhaaldelijk expliciet sprake geweest van een uiting waar het gaat om de inhoud van de specificans. Om te beginnen bij de bespreking van voorbeeld (27), waar gesteld wordt dat de uiting ‘ik neem daar geen woord van terug’ gepresenteerd is als afkomstig van de persoon aangeduid met *meneer*. De inhoud van de specificans hoeft geen uiting te zijn die ooit gedaan is.³⁶ En zelfs als er

36 Een voorbeeld: naar aanleiding van Jan Mulders uitspraak “En eigenlijk vind ik: ste-ni-gen.” (geciteerd in NH, 30/06/04) vormt J. P. Balkenende de samenstelling: ‘*stenigt hem*’ *opmerking* (NH, 30/06/04; een redacteur schrijft: ‘*stenigt hem*’-uitspraak). Cognitief-pragmatisch interessant is dat daarin de kreet *Kruisig(t) hem* van een bekend bijbels gericht in resonanceert.

een werkelijk gedane uiting mee correspondeert, dan wordt met de specificans uiteraard niet die unieke uiting gedaan. Wat met de sententiële specificans aangeduid wordt, is niet voorstelbaar zonder een illocutionaire waarde. Daarom nemen we aan dat de inhoud van de (multi)sententiële specificans beschouwd moet worden als een entiteit op tekstniveau, en wel als een *weergave (presentatie)* van een uiting of gedachte, resp. van een samenstel van uitingen of gedachten.

Het andere punt is de kwestie of, dan wel in hoeverre, de inhoud van de (multi)sententiële specificans een zekere lexicalisatie heeft ondergaan. De vraag is echter of die kwestie wel zo relevant is voor het verschijnsel dat we hier bestuderen. Sommige gevallen zijn zegswijzen, clichés, cliché-achtige formuleringen, dan wel “potenziële Klischees” (Meibauer 2003:172). Maar potentiële clichés zijn in beginsel creatief. Samen met andere creatieve gevallen vragen ze om een verklaring van hun voorkomen. Wij gaan ervan uit dat niet zozeer de – al dan niet clichématige – formulering of formuleringmogelijkheid bepalend is voor hun optreden in een samenstelling als wel de makkelijke voorstelbaarheid van de betrokken situatie, veelal mede door feitelijke ervaring van de taalgebruiker met het type situatie dat in de specificans aan de orde wordt gesteld.

4.3 Dynamische categorisering

De inhoudelijke relatie tussen de samenstellende delen van de typen 1-6 is in hoge mate transparant gebleken. Immers, de entiteit die in beginsel met het specificatum aangeduid kan worden, is steeds conceptualiseerbaar als – nauw gerelateerd aan – de entiteit die verantwoordelijk is voor wat met de specificans wordt weergegeven. Hoewel de interne relatie bij gevallen van type 7 inhoudelijk aanzienlijk complexer is, zijn ook die transparant te noemen omdat ze goed interpreteerbaar zijn op basis van context, situatie en/of kennis van de wereld. Zo krijgen we bij *sta-op-fauteuil* in (45) als toelichting “voor een ‘kontje’ uit de stoel”, te verbinden met de kennis van de wereld dat het voor sommige ouderen moeilijk is nog op eigen kracht uit een gemakkelijke stoel overeind te komen. Met *papa-springt-bij-hypotheek* in (46) wordt een naam gegeven aan een leenconstructie die aan de orde is geweest, zodat de samenstelling te begrijpen is op basis van de context en eventueel ook los daarvan op basis van kennis van de wereld. Zin (47) biedt zelf vrijwel alle informatie benodigd voor de interpretatie van *zwaan-kleef-aan-proces*, al kan die verrijkt worden met kennis van de (sprookjes)wereld: de aansporing ‘Zwaan, kleef aan’ heeft een markante rol in een sprookje (naar Grimms *Die goldene Gans*; WNT: s.v. *kleef-aan*).

Bij enkele composita van de typen 1-7 gaat het om categorisering die vrij duurzaam blijken te zijn (*doe-het-zelfwinkel*) of kans maken op een zekere duurzaamheid, zoals *al-les-moet-kunnen tijdperk* (38). Veel van de composita van de typen 1-7 vertegenwoordigen echter geen duurzame maar dynamische categorisering. Met Downing (1977:818-819) kunnen we van *deiktische composita* spreken: ze impliceren niet dat er een subcategorie valt te onderscheiden waarvan het geval in kwestie een lid is,³⁷ zoals is opgemerkt naar

37 Op grond van “the ‘cute’ tone” waarmee deiktische samenstellingen soms uitgesproken worden, neemt Downing (1977:838) aan dat sprekers zich bewust zijn van “the naminess of compound forms” waar ze dienen ter aanduiding van entiteiten “that merit no more than a description”.

aanleiding van *I am an African-toespraak* (14). Hoe moet de semantiek van de onderzochte composita gekarakteriseerd worden in hun nieuwe eenheid?

Is er een parallel voor Langackers (1987:183-186) voorstel om de betekenis van een woord als *boog* te beschrijven door die te relateren aan het concept van een cirkel, of de betekenis van een verwantschapsnaam als *oom* door die te relateren aan het netwerk van familieverwantschappen? Naast de semantiek van N+N-composita (wat met het specificatum aangeduid wordt, is gerelateerd aan wat aangeduid wordt met de specificans) is de feitelijke context waarin een compositum geïntroduceerd wordt, te beschouwen als de nadere indicatie en specificatie van zijn pragmatische toepassing (vergelijk Downing 1977:838-840, Croft & Cruse 2004:hst.4).

Met een compositum kan een nieuwe semantisch-pragmatische categorie gevormd worden, die berust op de relatie tussen wat met de specificans en wat met het specificatum aangeduid kan worden. De sententiële specificans is een fictieve uiting of weergave van een verbale interactie tussen fictieve taalgebruikers, met als functie: specificeren wat met het specificatum kan worden aangeduid. Sententiële composita zijn vaak gelegenheids-categorisering, die geen langere bestaansgrond hebben dan één feitelijke context, zodat we ze wegwerpcomposita kunnen noemen (Janssen 2003:311).

● 5 Conclusies

Het gepresenteerde materiaal laat zien dat in het Nederlands samenstellingen mogelijk zijn met een specificans bestaande uit een of meer zinnen van diverse typen. Waar het gaat om een combinatie van zinnen in de specificans, is gebleken dat de combinatie op tekstniveau ligt. In samenhang daarmee is aannemelijk geworden dat ook in gevallen waar de specificans slechts een zin omvat, die zin opgevat moet worden als liggend op het tekstniveau. Gebleken is dat de onderzochte samenstellingen geen indexicale eilanden hoeven te zijn. Elementen van de specificans kunnen toegankelijk zijn voor indexicale relaties, zowel met elementen buiten de samenstelling die in de context zijn aangeduid, als met elementen die gezien kunnen worden als situationeel gegeven.

De relaties tussen specificans en specificatum zijn semantisch-pragmatisch gezien vrij uiteenlopend. Er zijn zes typen relaties onderscheiden waar het type specificatum een bevestigende factor is voor de vorming van samenstellingen met een (multi)sententiële specificans. Daarbij is opgemerkt dat een lexeem niet op voorhand gekwalificeerd is als specificatum van een type, maar dat zijn typologische plaats mede berust op de semantisch-pragmatische rol die de specificans vervult ten opzichte van het lexeem in kwestie. Anders gezegd, niet de aard van het specificatum ligt ten grondslag aan de plaats van het compositum in de typologie, maar de aard van de specificans-specificatumcombinatie.

In eerder onderzoek is aangenomen dat morfologie verweven kan zijn met syntactische procédés; ons onderzoek pleit ervoor aan te nemen dat morfologische procédés verweven kunnen zijn met tekstuele procédés, of meer in het algemeen met pragmatische procédés (Janssen ms.). Die hypothese ligt in de lijn van het cognitief-linguïstische uitgangspunt dat er geen scherpe lijnen te trekken zijn tussen de diverse typen linguïstische procédés (Langacker 1987:18-19, 60, 1991:511-525).

De (multi)sententiële specificans is behandeld in termen van fictieve verbale interactie,

namelijk in samenhang met de rol die face-to-face-interactie speelt in conceptualisatie en taalgebruik. Als deze benaderingswijze verhelderend is voor het inzicht in de betrokken composita, vormt ze een bevestiging van het cognitief-linguïstisch uitgangspunt dat er tussen syntaxis en semantiek een fundamentele correspondentie bestaat, al vormt die geen directe een-op-een-relatie (Lakoff 1987). Zo blijkt een sententiële specificans in de vorm van een vragende zin gepaard te gaan met de overeenkomstige semantische categorie van een al dan niet fictieve vraag. Dus, bij het gebruik van een zin als specificans ondergaat de zin in kwestie geen verandering van grammaticale categorie.

Het optreden van nieuwe composita (gelegenheidsgevallen voor die-en-die ene concrete situatie) wijst op een vage scheidslijn tussen taalkennis en taalgebruikskennis (Langacker 1987:2.I.3, 2.I.4, 4.2, 1991:II.4, 508, 512, 532). Immers, een nieuwe samenstelling als *jij-bent-mijn-goeie-vriend-en-ik-de-jouwe-klopje* is te begrijpen door kennis van taal én taalgebruik. Zodra zo'n nieuwe semantische categorie ook in andere dan die-en-die ene situatie relevant is en wordt toegepast, kan de samenstelling geconventionaliseerd worden (*blijf-van-mijn-lijfhuis, doe-het-zelfzaak, ban-de-bom-demonstratie*) en deel uitmaken van taalkennis. Hierin kan een aanwijzing gezien worden dat taal in het algemeen niet los behandeld moet worden van de feitelijke productie en interpretatie van uitingen in het oorspronkelijke verband, en dat de taalkundige analyse dus gebaseerd moet zijn op taalgebruik (Janssen ms). De vorm van taal reflecteert ook haar interactionele functie (zie o.a. Sinha 1999, Pascual 2002:26, 230).

Diverse kwesties zijn niet of nauwelijks aan de orde gekomen. Enkele van die vragen zijn de volgende. Komen samenstellingen van het onderzochte type (veelvuldig) voor in mondeling taalgebruik? In welke omstandigheden komen ze voor? In welke sociale contexten worden ze gebruikt en door, respectievelijk voor welke sociaal te onderscheiden typen taalgebruikers?

● Bibliografie

- Ackema, P. & A. Neeleman (2002).** Morphological selection and representational modularity. In: G. Booij & J. van Marle (red.), *Yearbook of morphology 2001*. Dordrecht: Kluwer, 1-51.
- Aronoff, M. (1976).** *Word formation in Generative Grammar*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Bakel, J. van (1968).** *Nederlandse spraakkunst* [bewerking van de uitgave van E. Rijpma & F.G. Schuringa]. Groningen: Wolters.
- Bakhtin, M. M. ([1975] 1986).** *The dialogic imagination*. M. Holquist (red.), [Vertaald door C. Emerson & M. Holquist]. Austin: University of Texas Press.
- Bauer, L. (1978).** *The grammar of nominal compounding, with special reference to Danish, English, and French*. Odense: Odense University.
- Baynham, M. & S. Slembrouck (1999).** Special issue: Speech representation and institutional discourse. *Text* 19, 1-153.
- Besnier, N. (1992).** Reported speech and affect on Nukulaelae Atoll. In: J.H. Hill & J.T. Irvine (red.), *Responsibility and evidence in oral discourse*. Cambridge: Cambridge University Press, 161-181.

- Blanche-Benveniste, C. (1991).** *Le français parlé: études grammaticales*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Bloomfield, L. (1933).** *Language*. London: Allen and Unwin.
- Booij, G. (2002).** *The morphology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.
- Botha, R. (1981).** A base rule theory of Afrikaans synthetic compounds. In: M. Moortgat, H. van der Hulst & T. Hoekstra (red.), *The scope of lexical rules*. Dordrecht: Foris, 1-77.
- Botha, W. J. (2001).** The deictic foundation of ideology, with reference to the African Renaissance. In: R. Dirven, R. Frank and C. Ilie (red.), *Language and ideology. Volume II. Descriptive cognitive approaches*. Amsterdam: Benjamins, 51-76.
- Bresnan, J. & S. A. Mchombo (1995).** The lexical integrity principle: evidence from Bantu. *Natural language and linguistic theory* 13, 181-254.
- Carroll, J. M. (1979).** Complex compounds: Phrasal embedding in lexical structures. *Linguistics* 17, 863-877.
- Cicourel, A. V. ([1973] 1974).** *Cognitive sociology: language and meaning in social interaction*. Harmondsworth: Penguin Education.
- Cicourel, A. V. (1974).** Interviewing and memory. In: C. Cherry (red.), *Pragmatic aspects of human communication*. Dordrecht and Boston: D. Reidel Publishing Company, 51-82.
- Cicourel, A. V. (1978).** Interpretation and summation: issues in the child's acquisition of social structure. In: J. Glick & K. A. Clarke-Stewart (red.), *The development of social understanding*. New York: Gardner Press, 251-281.
- Clark, E. V. & H. H. Clark (1979).** When nouns surface as verbs. *Language* 55, 767-811.
- Clark, H. H. (1983).** Making sense of nonce sense. In: G.B. Flores d'Arcais & R.J. Jarvella (red.), *The process of language understanding*. Chichester: Wiley, 430-477. [Ook in: H.H. Clark, *Arenas of language use*. Chicago, Ill.: The University of Chicago Press, 1992, 297-331.
- Clark, H. H. & R. J. Gerrig (1990).** Quotation as demonstration. *Language* 66, 784-805.
- Coulson, S. & T. Oakley (te verschijnen).** Purple Persuasion: Conceptual blending and deliberative rhetoric. In: J. Luchjenbroers (red.), *Cognitive Linguistics: investigations across languages, fields, and philosophical boundaries*. Amsterdam: Benjamins.
- Croft, W. & D. A. Cruse (2004).** *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dale [Van Dale] (1961, 1984, 1992, 1999).** *Groot woordenboek der Nederlandse taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- Downing, P. (1977).** On the creation and use of English compound nouns. *Language* 53, 810-842.
- Ducrot, O. (1980).** *Les mots du discours*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Ducrot, O. (1984).** *Le dire et le dit*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Fauconnier, G. & M. Turner (1998).** Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 2, 133-187.
- Foolen, A. (ms.).** Marking voices in discourse: quotation markers in English and other languages.
- Gallmann, P. (1990).** *Kategoriell komplexe Wortformen. Das Zusammenwirken von Morphologie und Syntax bei der Flexion von Nomen und Adjektiv*. Tübingen: Niemeyer.

- Giegerich, H. J. (2004).** Compounds or phrase? English noun-plus-noun constructions and the stress criterion. *English Language & Linguistics* 8, 1-24.
- Givón, T. (red.) (1997).** *Conversation: cognitive, communicative and social perspectives*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.
- Goodwin, Ch. (1995).** The negotiation of coherence within conversation. In: M.A. Gernsbacher & T. Givón (red.), *Coherence in spontaneous speech*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.
- Gumperz, J. (1983).** *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Groene boekje (1995).** *Woordenlijst Nederlandse taal*. Den Haag: Sdu / Antwerpen: Standaard.
- Haas, W. de & M. Trommelen (1993).** *Morfologisch handboek van het Nederlands. Een overzicht van de woordvorming*. Den Haag: SDU.
- Hoeksema, J. (1988a).** *Categorial morphology*. Groningen [Diss. RUG; eigen beheer].
- Hoeksema, J. (1988b).** Head-types in morpho-syntax. In: G. Booij & J. van Marle (red.), *Yearbook of morphology 1988*. Dordrecht: Foris, 123-137.
- Hofstede, G. (1999).** De interjectie als illocutionaire handeling. *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* 61, 127-135.
- Jakobson, R. (1953).** Discussion in Claude Lévi-Strauss, Roman Jakobson, Carl F. Voegelin and Thomas A. Sebeok, results of the conference of anthropologists and linguists. *International Journal of American Linguistics Memoir* 8, 11-21.
- Jakobson, R. (1990).** Langue and parole: code and message. In: L. R. Waugh & M. Monville-Burston (red.), *On language*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 80-109.
- Janssen, Th. A. J. M. (2003).** Inspirerend 'Nederlands'? Een pleidooi voor doorstroom van kennis over taal. *Nederlandse Taalkunde* 8, 301-314.
- Janssen, Th. A. J. M. (ms.).** A speaker/hearer-based grammar: the case of possessives and compounds. In: M. Hannay & G. Steen (red.), *The English clause: structure and usage*. Amsterdam: Benjamins.
- Jespersen, O. (1942).** *A modern English grammar on historical principles. Part VI. Morphology*. Copenhagen: Munksgaard.
- Lakoff, G. (1987).** *Women, fire and dangerous things: what categories reveal about the mind*. Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Langacker, R. W. (1987).** *Foundations of Cognitive Grammar. Deel 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (1991).** *Foundations of Cognitive Grammar. Deel 2. Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.
- Leech, G., G. Myers & J. Thomas (1995).** *Spoken English on computer*. Harlow and New York: Longman.
- Lieber, R. (1988).** Phrasal compounds in English and the morphology-syntax interface. *Chicago Linguistic Society* 24(2), 202-222.
- Lieber, R. (1992).** *Deconstructing morphology. Word formation in syntactic theory*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lucy, J. A. (red.) (1993).** *Reflexive language: reported speech and metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lyons, J. (1968).** *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1977).** *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mead, G. H. [1934] (1955).** *Mind, self, and society from the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Meibauer, J. (2003).** Phrasenkomposita zwischen Wortsyntax und Lexikon. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 22, 153-188.
- Miller, J. & R. Weinert (1998).** *Spontaneous spoken language: syntax and discourse*. Oxford: Clarendon Press.
- Pascual, E. (2002).** *Imaginary dialogues: conceptual blending and fictive interaction in criminal courts*. Utrecht: LOT.
- Recanati, F. (2000).** *Oratio obliqua, oratio recta. An essay on metarepresentation*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Rosen, H. (1988).** The autobiographical impulse. In: D. Tannen (red.), *Linguistics in context: connecting observation and understanding*. Norwood, NJ: Ablex, 69-88.
- Ryder, M. E. (1994).** *Ordered chaos. The interpretation of English noun-noun compounds*. Berkeley: University of California Press.
- Sapir, E. [1949] (1986).** *Selected writings in language, culture, and personality*. D.G. Mandelbaum (red.). Berkeley: University of California Press.
- Savini, M. (1983).** *Phrasal compounds in Afrikaans*. [M.A. thesis]. Stellenbosch: University of Stellenbosch. [In: Lieber 1992].
- Semino, E., M. Short & M. Wynne (1999).** Hypothetical words and thoughts in contemporary British narratives. *Narrative* 7, 307-334.
- Singer, M. (1984).** *Man's glassy essence. Explorations in semiotic anthropology*. Bloomington: University of Indiana Press.
- Sinha, C. (1999).** Grounding, mapping, and acts of meaning. In: Th.A.J.M. Janssen & G. Redeker (red.), *Cognitive linguistics: foundations, scope, and methodology*. Berlin: Mouton de Gruyter, 223-255.
- Sternberg, M. (1982).** Proteus in quotation-land: Mimesis and the forms of reported speech. *Poetics Today* 3, 107-156.
- Sweetser, E. ([1987] 1993).** The definition of *lie*: an examination of the folk models underlying a semantic prototype. In: D. Holland & N. Quinn (red.), *Cultural models in language and thought*. Cambridge / New York: Cambridge University Press, 43-66.
- Tannen, D. (1982).** Oral and literate strategies in spoken and written language. *Language* 58, 1-21.
- Tannen, D. (1984).** Spoken and written narrative in English and Greek. In: D. Tannen (red.), *Coherence in spoken and written discourse*. Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation, 21-41.
- Tannen, D. (1986).** Introducing constructed dialogue in Greek and American conversational and literary narratives. In: F. Coulmas (red), *Direct and indirect speech*. Berlin: Mouton, 311-322.
- Tannen, D. (1995).** Waiting for the mouse: constructed dialogue in conversation. In: D. Tedlock & B. Mannheim (red.), *The dialogic emergence of culture*. Urbana / Chicago: University of Illinois Press, 198-217.

- Toman, J. (1983).** *Wortsyntax. Eine Diskussion ausgewählter Probleme deutscher Wortbildung.* Tübingen: Niemeyer.
- Toorn, M. C. van den (1997).** Nieuwnederlands (1920 tot nu). In: M. C. van den Toorn, W. J. J. Pijnenburg, J. A. van Leuvensteijn & J. M. van der Horst (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 479-562.
- Turner, M. (2002).** The cognitive study of art, language, and literature. *Poetics Today* 23, 9-20.
- Vinkenoog, S. (2000).** *De ware Adam.* Groningen: Uitgeverij Passage.
- Visch, E. A. M. (1989).** *A metrical theory of rhythmic stress phenomena.* [Diss. Universiteit Utrecht; s.l.: s.n.; in 1990: Dordrecht: Foris].
- Voloshinov, V. N. ([1930] 1986).** *Marxism and the philosophy of language.* [Vertaald door L. Matejka & I. R. Titunik]. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Vries, L. J. de (2003).** New Guinea communities without writing and views of primary orality. *Anthropos* 98, 397-405.
- Ward, G., R. Sproat, G. McKoon (1991).** A pragmatic analysis of so-called anaphoric islands. *Language* 67, 439-474.
- Wiese, R. (1996).** Phrasal compounds and the theory of word syntax. *Linguistic Inquiry* 27, 183-193.
- WNT (1882-2001).** M. de Vries, L. A. te Winkel e.a. (red.), *Woordenboek der Nederlandsche Taal.* Den Haag: Nijhoff [Verkleinde uitgave 1993-2001, Den Haag: SDU].
- Zonneveld, R. M. van. (1983).** *Affix-grammatika. Een onderzoek naar woordvorming in het Nederlands.* [Diss. RUG; s.l.: s.n.]

De rol van linguïstische kennis en wereldkennis tijdens de verwerking van zinnen en tekst: interactie of autonomie?

NINA VERSTEEG, TED SANDERS EN FRANK WIJNEN*

Abstract

In two reading experiments we investigated whether world knowledge has an immediate influence on the on-line processing of linguistic complexities. More specifically, we investigated whether sentence and discourse processing share the same resource pool. Complexity was manipulated both on the sentence level (experiment 1) and on the discourse level (experiment 2). On the sentence level we compared the processing of subject relative clauses (non-complex) and object relative clauses (complex). On the discourse level we compared the processing of causal relations with (non-complex) and without (complex) a causal connective as a relational marker. World knowledge was varied by controlling for subjects' domain knowledge: experts were compared with novices with respect to the text content. The results show no immediate influence of world knowledge on the processing of the linguistic complexities *during* reading. In the verification task however, we *did* find some evidence for a simultaneous use of both linguistic knowledge and world knowledge on both levels of processing. Furthermore, we found several main effects of domain knowledge, sentence complexity and discourse complexity.

• I Inleiding

Het lezen van zinnen en teksten wordt algemeen beschouwd als een cognitief complex proces, waarin diverse deelprocessen en kennisbronnen samenwerken. Zo moeten lezers grammaticale kennis activeren die ze gebruiken tijdens de syntactische *parsing* van de zin. Bij het verbinden van zinnen tot een tekst maken lezers gebruik van pragmatische en tekststructurele kennis om de zinnen tot een coherente mentale representatie te maken. Er is reeds lange tijd een debat gaande over de architectuur van het taalverwerkingssysteem: werken de subcomponenten van het taalsysteem autonoom of is er sprake van interactie? De vraag die we hier aan de orde stellen is of wereldkennis een onmiddellijke invloed heeft op de verwerking van linguïstische complexiteiten op zins- en tekstniveau. Wordt de inhoudelijke kennis van experts over het onderwerp van de tekst zodanig geactiveerd

* Correspondentieadres van de auteurs: Nina Versteeg: Universiteit Utrecht, UiL-OTS, Trans 10, 3512 JK, Utrecht; Ted Sanders: Universiteit Utrecht, UiL-OTS / Inst. Nederlands, Trans 10, 3512 JK, Utrecht. Frank Wijnen: Universiteit Utrecht, UiL-OTS / Inst. Vreemde Talen; Taalwetenschap, Achter de Dom 22, 3512 JP Utrecht. E-mail: Nina.Versteeg@let.uu.nl.

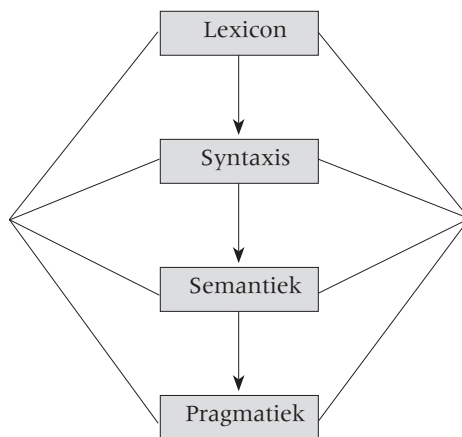
dat de rol van linguïstische kennis bij taalverwerking anders wordt dan bij leken op dat gebied? Meer specifiek: op welk moment tijdens het verwerkingsproces is er sprake van wederzijdse beïnvloeding tussen deze factoren en in hoeverre is deze interactie systematisch verschillend voor de verwerking van zinnen en tekst? In dit artikel bespreken we twee leesexperimenten over deze vragen.

De vraag in hoeverre taal gezien kan worden als een autonoom systeem dat zich onderscheidt van andere cognitieve systemen is veelbesproken in de psycholinguïstische literatuur (Fodor 1983). Een hiermee verbonden vraag is in welke mate de verschillende subcomponenten van het taalsysteem, zoals de syntactische, semantische en pragmatische subcomponent, kunnen worden gezien als modules (zie onder meer Swinney 1979; Ferreira & Clifton 1986; Tyler & Marslen-Wilson 1982; Just & Carpenter 1992; Trueswell, Tanenhaus & Garnsey 1994). De verschillende componenten zijn modulair als ze onafhankelijk werken van elkaar, en van andere kennisbronnen. Er is sprake van interactie als ze elkaar wederzijds beïnvloeden. Deze contrasterende ideeën worden schematisch weergegeven in de figuren 1 en 2.

Een klassiek gezichtspunt is dat syntactische, semantische en pragmatische verwerkingsprocessen onafhankelijk van elkaar en achtereenvolgens hun werk doen; er is sprake van modulariteit of autonomie van de deelprocessen. Er zijn inmiddels echter tal van aanwijzingen uit experimenteel onderzoek dat verschillende kennisbronnen tijdens taalverwerkingsprocessen direct beschikbaar zijn en ook direct worden gebruikt (zie bijvoorbeeld Vonk 2001). De vraag die wij aan de orde willen stellen is of dit ook het geval is voor linguïstische kennis en wereldkennis.

Figuur 1: schematische weergave van de modulariteitsvisie op taalverwerking

Figuur 2: schematische weergave van de interactievisie op taalverwerking

We concentreren ons op een iets specifiekere deelvraag, namelijk of verwerkingsprocessen op zins- en op tekstniveau dezelfde ‘*resource pool*’ delen (cf. Just & Carpenter 1992; Gibson 1998). Deze *resource pool* omvat de verwerkingscapaciteit die de lezer ter beschikking heeft; deze verwerkingscapaciteit is beperkt. De rationale van onze studie is dat we nagaan of verzwaring of verlichting van de verwerkingsdruk op het gebied van linguïstische complexiteit beïnvloed wordt door verzwaring of verlichting van de verwerkingsdruk met betrekking tot de inhoud van de zin of tekst. In het geval van een autonomie-model is dat niet te verwachten, is er sprake van een onmiddellijke invloed van wereldkennis op de verwerking van zinnen en tekst (een interactie-model), dan is dat juist wel te verwachten. De aanname hierbij is dat leken het, door hun gebrek aan voorkennis, zwaarder hebben bij de verwerking van een linguïstische complexiteit dan experts.

Is er op zins- en op tekstniveau sprake van het direct en gelijktijdig toepassen van zowel linguïstische kennis als wereldkennis, dan betekent dit in ieder geval dat de verwerking van zinnen en tekst op een belangrijk punt overeenkomsten vertonen. In dat geval zou het zo kunnen zijn dat er één gemeenschappelijke *resource pool* is voor de verwerking van zinnen en tekst. Als het ‘interactie of autonomie’-vraagstuk anders beantwoord moet worden voor verwerking op zins- dan op tekstniveau, dan kan dit gezien worden als evidentie voor een kwalitatief onderscheid tussen de manier waarop een mentale representatie van een zin wordt gevormd enerzijds, en van een tekst anderzijds.

Het interactievraagstuk werd in experiment 1 op zinsniveau en in experiment 2 op tekstniveau onderzocht. Voordat we de experimenten bespreken, zullen we echter eerst dieper ingaan op een aantal relevante aspecten van taalverwerking.

● 2 De verwerking van zinnen

Om een zin te kunnen begrijpen moet deze onder meer geanalyseerd worden in grammaticale elementen, de zogenaamde constituenten, en moeten hun onderlinge relaties worden vastgesteld. Dit proces wordt *parsing* genoemd. Er is inmiddels, aan de hand van onder meer leestijdenonderzoek en Event-Related Potentials, overweldigende evidentie gevonden voor het idee van onmiddellijke incrementele zinsverwerking.¹ Dat houdt in dat de lezer woord voor woord beslissingen neemt over de constructie van de representatie van de zin (de *parse tree*).

De klassieke theorie (zie onder meer Fodor 1983, Frazier 1987) is erop gebaseerd dat dit soort beslissingen louter syntactisch geconditioneerd zijn en vertrekken van het zuinigheidsprincipe. Een voorbeeld van zo’n zuinigheidsprincipe is het *Minimal Attachment*-principe (Frazier 1987), dat voorspelt dat de *parser* binnenkomende informatie dusdanig in de zinstructuur inpast, dat er zo min mogelijk nieuwe syntactische knopen ontstaan. Deze theorie biedt een verklaring voor befaamde *garden path*-structuren als *The horse raced past the barn fell*. Ook de *Active Filler Strategy* (Frazier 1987), een andere syntactische verwerkingsstrategie, valt terug te voeren op een economieprincipe. Bekijk het volgende voorbeeld van respectievelijk een subject relatieve bijzin (hierna: Sr-bijzin) en een object relatieve bijzin

1 Event-related (brain) potentials zijn kleine voltageverschillen binnen de spontane elektrische activiteit van de hersenen die veroorzaakt worden door een bepaalde gebeurtenis / prikkel (Friederici e.a. 2002).

(hierna: Or-bijzin), die gediscrimineerd worden tijdens de verwerking van de persoonsvorm van de relatieve bijzin (*verachtte(n)*).

- (1) Kloos, die de geëngageerde Tachtigers *verachtte*, werd in 1894 de enige redacteur van 'De Nieuwe Gids'. [Sr-bijzin]
- (2) Kloos, die de geëngageerde Tachtigers *verachtten*, werd in 1894 de enige redacteur van 'De Nieuwe Gids'. [Or-bijzin]

Er is overtuigende evidentie gevonden dat de verwerking van Or-bijzinnen meer verwerkingscapaciteit vergt dan de verwerking van Sr-bijzinnen (zie o.a. Frazier 1987; Gibson 1998; Mak 2001; Vonk 2001; Mak, Vonk & Schriefers 2002). Dit werd zichtbaar in een langere leestijd voor het discriminerende werkwoord in de Or-conditie dan in de Sr-conditie. Frazier verklaart dit verwerkingsverschil aan de hand van de *Active Filler Strategy*. Simpel gesteld voorspelt deze strategie dat lezers de zogenaamde *filler* (*die*) tijdens het lezen het liefst zo snel mogelijk integreren in de zinstructuur die ze aan het bouwen zijn, zonder rekening te houden met bijvoorbeeld semantische factoren. De eerste mogelijkheid om *die* te integreren is door het de positie van subject toe te kennen, zoals in de Sr-lezing het geval is. Als de lezer een Or-lezing aan de zin toekent, betekent dit dat het langer duurt voordat de *filler* geïntegreerd is in de zinstructuur dan in het geval van een Sr-lezing. Daarom bouwt de lezer altijd eerst een Sr-structuur die hij later eventueel kan herzien tot een Or-structuur.

Mak (2001) en Vonk (2001) stellen dat de preferentie van lezers voor een Sr-lezing alleen optreedt als er geen differentieel effect is van niet-structurele factoren. Zij baseren zich op het *Immediacy*-principe: tijdens het lezen van zinnen en tekst is sprake van directe interactie tussen syntactische, semantische en pragmatische factoren. Mak en Vonk varieerden de semantische factor animaatheid (levende entiteiten versus dingen) en de pragmatische factor topicaliteit. Ze concludeerden dat als er een verschil bestaat in animaatheid tussen de twee NP's die zich lenen voor de interpretatie van de *filler* (*die*), een animate entiteit als subject geprefereerd wordt en een inanimate entiteit als object, ongeacht de positie van het subject. Alleen een animate entiteit kan immers 'handelen' en dus subject zijn. Daarnaast blijkt ook de factor topicaliteit een rol te spelen. Als er geen verschil bestaat in animaatheid tussen de relevante entiteiten, bestaat er een voorkeur voor een Sr-lezing. Het is immers meer voor de hand liggend dat er in een bijzin iets verteld wordt over het subject van die bijzin dan over het object.

● 3 De verwerking van tekst

Om een tekst goed te kunnen begrijpen is het van belang een mentale representatie van die tekst te vormen die coherent is, dat wil zeggen dat de verschillende tekstdelen mentaal samenhang vertonen. Coherentie wordt zowel bewerkstelligd door de tekst als door de kennis van de lezer; tekstuele informatie wordt namelijk geïntegreerd met de kennis van de lezer om tot een coherente mentale representatie van de tekst te komen (Noordman & Vonk 1997, Kintsch 1998). Coherentierelaties spelen hierbij een belangrijke rol. Coherentierelaties zijn betekenisrelaties, zoals bijvoorbeeld een oorzaak-gevolgrelatie, die een lezer

kan leggen tussen mentale representaties van tekstsegmenten (Sanders, Spooren & Noordman 1992, 1993). Twee processen die een belangrijke rol spelen bij de verwerking van coherentierelaties zijn het integratie- en het inferentieproces (Noordman & Vonk 1997).

3.1 Integratie en inferentie

Tijdens de vorming van een tekstrepresentatie op propositioneel niveau (de *textbase*) vindt het integratieproces plaats: lezers trachten de verschillende proposities in de zin te integreren. Dit houdt in dat ze de relatie tussen de verschillende proposities 'uitrekenen'. Het inferentieproces vindt plaats op het moment dat lezers de propositionele informatie trachten te integreren met hun kennis van de wereld. Om dat te kunnen doen is het maken van inferenties noodzakelijk. Infereren wordt vaak voorgesteld als het afleiden van een algemene premisse. In een zin 'A omdat B' stuurt het connectief *omdat* aan op het maken van de inferentie dat B de oorzaak kan zijn van A. Neem bijvoorbeeld zin (3):

(3) Het meisje had pijn aan haar voeten, omdat ze de hele avond had gedanst.

Deze zin kan in termen van een syllogisme als volgt worden geanalyseerd. De hoofdzin kan gezien worden als een conclusie van de redenering (Noordman, Vonk & Kempff 1992). De bijzin kan gezien worden als een *specifieke premisse* voor deze conclusie; de relatie wordt gelegd tussen 'de hele avond dansen' en 'pijn aan de voeten hebben'. Wat impliciet blijft in deze redenering is de *algemene premisse*: als je de hele avond danst, krijg je pijn aan je voeten. De inferentie wordt dus afgeleid op basis van informatie die expliciet in de tekst staat.

3.2 De invloed van connectieven op het integratieproces

Onderzoek naar de invloed van relationele markerings op het leesproces heeft vaak inconsistente resultaten opgeleverd (zie voor een overzicht Sanders & Spooren 2001; Sanders 2001; Degand & Sanders 2002). Sommige onderzoekers komen tot de conclusie dat de aanwezigheid van relationele markerings het opbouwen van een betekenisrepresentatie van de zin faciliteert, doordat ze expliciet aangeven welke relatie tussen de tekstsegmenten moet worden gelegd (o.a. Noordman & Vonk 1992; Millis & Just 1994; Noordman & Vonk 1997; Degand e.a. 1999; Sanders & Noordman 2000; Degand & Sanders 2002). Deze conclusie is veelal gebaseerd op snellere en betere prestaties tijdens en na het lezen van de expliciete dan de impliciete versie van de tekst.

Anderen, zoals McNamara & Kintsch (1996), concluderen dat juist het *niet* markeren van coherentierelaties kan leiden tot beter tekstbegrip, meer specifiek de mate waarin lezers *leren* van een tekst. Lezers moeten in dit geval namelijk zelf hun best doen om een coherente mentale representatie van de tekst te vormen, waardoor deze representatie meer solide is. In paragraaf 2.5 komen we nog op dit onderzoek terug.

Onderzoeken die, binnen het kader van ons experiment, speciaal van belang zijn, zijn die van Cozijn (2000) (zie ook Cozijn, Noordman en Vonk 2003) en Millis & Just (1994). Cozijn registreerde leestijden van verschillende *segmenten* van de doelzin, in plaats van (deel)zinnen. Millis en Just analyseerden in de doelzin de leestijd van alle segmenten samen exclusief het laatste woord en de leestijd van het laatste woord apart. In de experi-

menten waarvan in dit artikel verslag wordt gedaan, werden leestijden ook segment voor segment geregistreerd. Op deze manier wordt het mogelijk verschillende deelprocessen van het verwerkingsproces te onderscheiden.

In voorbeeld (4) staat een voorbeeld van een doelzin die Cozijn in een van zijn experimenten gebruikte (het gecursiveerde deel vormt de doelzin). De schuine streepjes geven aan van welke delen van de zin afzonderlijk de leestijd werd geregistreerd.

- (4) Hij ondervond / een flinke vertraging / omdat / er / een snelheidscontrole was / op de snelweg. /

Cozijn e.a. vonden aan de hand van *self paced reading*-experimenten en oogbewegings-experimenten onder meer dat het connectief een andere invloed had op verschillende plaatsen in de zin. Het connectief *omdat* had een versnellend effect op de verwerking van de woorden direct na het connectief en een vertragend effect op de laatste woorden van de zin. Deze bevindingen worden toegeschreven aan respectievelijk het integratie- en het inferentieproces. Het connectief faciliteert in de eerste plaats het integratieproces door te expliciteren welke coherentierelatie tussen de deelzinnen gelegd moet worden. Hierdoor wordt de verwerking van de woorden direct na het connectief versneld. In de tweede plaats spoort het connectief de lezer aan om aan het einde van de zin een causale inferentie te maken. De aanwezigheid van het causale connectief in de zin wordt door het maken van deze inferentie gevalideerd. Dit inferentieproces kost cognitieve energie, waardoor de leestijd omhoog gaat.

3.3 De invloed van wereldkennis op leesproces en leesproduct

Naast linguïstische complexiteit is de factor wereldkennis de tweede onafhankelijke variabele in ons experiment. Deze soort kennis kan op diverse manieren een rol spelen bij het begrijpen van taal en tekst. Zo maken lezers tijdens het lezen gebruik van *schemata* (georganiseerde kennisstructuren). Elementen uit een zin worden hierbij gerelateerd aan elementen uit een kennisstructuur van stereotype situaties, bijvoorbeeld boodschappen doen (zie onder meer Singer 1990). Ook na het lezen kunnen deze schemata een belangrijke rol spelen: Voss & Bisanz (1985) concluderen dat lezers die gebruik kunnen maken van de benodigde schemata zich meer kunnen herinneren en meer leren van narratieve teksten dan lezers die dit niet kunnen. Daarnaast kan de kennis die geactiveerd wordt tijdens de verwerking van een zin verwachtingen creëren over het vervolg van de tekst (Singer 1990). Wereldkennis kan ten slotte ook een rol spelen in de vorm van voorkennis met betrekking tot een specifiek kennisdomein.

Dat wereldkennis een effect kan hebben op verwerkingsprocessen is door veel onderzoekers bevestigd (o.a. Roller 1990; McKeown e.a. 1992; Kintsch & Franzke 1995; Kintsch 1998). Sommige onderzoekers hebben zich gericht op de interactie tussen voorkennis en de structuur van de tekst. In een literatuuroverzicht concludeert Roller (1990) bijvoorbeeld dat de faciliterende invloed van tekststructuur het grootst is als lezers gemiddelde voorkennis hebben met betrekking tot de informatie uit de tekst. Daarnaast concludeert zij dat de invloed van tekststructuur afneemt, naarmate lezers over meer voorkennis beschikken. McKeown e.a. (1992) concluderen op basis van antwoorden op open vragen dat de

invloed van voorkennis afhankelijk is van het coherentieniveau van de tekst en Kintsch & Franzke (1995) concluderen dat voorkennis voornamelijk een positieve invloed heeft op de hoeveelheid abstracte informatie en de hoeveelheid informatie uit de hogere delen van de tekst die lezers zich kunnen herinneren.

McNamara, Kintsch, Songer & Kintsch (1996) en McNamara & Kintsch (1996) vinden een ander interactie-effect tussen voorkennis en de coherentie van de tekst. Ze komen tot de conclusie dat lezers zonder voorkennis meer *leren* van een geëxpliciteerde tekst maar dat een geëxpliciteerde tekst contraproductief kan zijn voor lezers met voorkennis. De afwezigheid van coherentie zou experts namelijk juist stimuleren tot het vormen van een coherente mentale representatie van de tekst. Dit proces verloopt volgens de onderzoekers voor experts dus het beste als ze zelf erg hun best moeten doen om de relaties in de tekst te leggen.

Uit het voorgaande blijkt dat onderzoek naar de rol van voorkennis zich voornamelijk gericht heeft op het leesproduct. In ons experiment zullen we ons juist richten op de vraag wat de rol van voorkennis is *tijdens* het lezen en in hoeverre voorkennis tijdens dit proces interactie vertoont met linguïstische complexiteit.

● 4 Experiment I: zinscomplexiteit

Doel van het eerste experiment was te onderzoeken of voorkennis een onmiddellijke invloed heeft op *parsing*. Daarnaast was een verificatietaak opgenomen om na te gaan wat het verband is tussen leesproces en leesproduct. Als eerste onafhankelijke variabele werd de factor zinscomplexiteit gemanipuleerd: Sr-bijzinnen (niet complex) in vergelijking tot Or-bijzinnen (complex). In voorbeeld (5) en (6) worden de voorbeelden van een Sr- en een Or-bijzin herhaald (voor een gedetailleerdere beschrijving van de verwerking van subject en object relatieve bijzinnen zie ook paragraaf 2).

- (5) Kloos, die de geëngageerde Tachtigers verachtte, werd in 1894 de enige redacteur van 'De Nieuwe Gids'. [Sr-bijzin]
- (6) Kloos, die de geëngageerde Tachtigers verachtten, werd in 1894 de enige redacteur van 'De Nieuwe Gids'. [Or-bijzin]

Als tweede onafhankelijke variabele werd de factor wereldkennis gemanipuleerd: de mate van voorkennis die proefpersonen over het onderwerp van de tekst hadden werd gevarieerd: het verwerkingsproces van experts werd vergeleken met dat van leken.²

4.1 Hypothesen

De algemene hypothese was dat de verwerking van een zinscomplexiteit direct tijdens het lezen beïnvloed wordt door voorkennis. Leken hebben door hun gebrek aan voorkennis zoveel cognitieve energie nodig voor de verwerking van de inhoud van de zin dat er weinig

2 De proefpersonen met voorkennis worden hier verder *experts* genoemd, hoewel ze strikt genomen niet als zodanig beschouwd kunnen worden.

overblijft voor de heranalyse van de geprefereerde Sr-structuur tot een Or-structuur als blijkt dat de Sr-lezing niet de juiste is. Meer specifiek hadden we de volgende voorspellingen geformuleerd.

- 1) Er is een hoofdeffect van voorkennis: experts verwerken het segment waarop disambiguering naar verwachting plaatsvindt (*verachtte(n)* in voorbeeld (5) en (6)) sneller dan leken.
- 2) Er is een hoofdeffect van zinscomplexiteit: proefpersonen verwerken het disambiguerende werkwoord sneller in de Sr- dan in de Or-conditie.
- 3) Er is sprake van een onmiddellijke invloed van voorkennis tijdens het lezen op de verwerking van de zinscomplexiteit: het kost leken meer cognitieve energie om de zinscomplexiteit te verwerken dan experts. Meer specifiek: experts kunnen in de Or-conditie sneller disambigueren dan leken. Dit effect wordt zichtbaar door een kleiner verschil in leestijd van het disambiguerende werkwoord tussen de Sr- en de Or-conditie voor experts dan leken en een groter verschil tussen experts en leken in de Or- dan in de Sr-conditie.

4.2 Materiaal

Het onderzoeksmateriaal bestond uit acht informerende teksten (4 per conditie) van 5 à 6 zinnen. Ze behandelden de (voornamelijk Nederlandse) literaire situatie tussen 1820 en 1980. De teksten zijn gebaseerd op een studieboek dat de meeste experts tot vlak voor deelname aan het experiment gedurende een aantal maanden hadden moeten bestuderen voor een cursus in de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur aan de Universiteit Utrecht. De teksten waren per onafhankelijke variabele identiek, uiteraard op de doelzin na. Iedere tekst bevatte één doelzin die altijd de voorlaatste zin van de tekst vormde.

De doelzin bevatte een relatieve bijzin, die tot aan de persoonsvorm ambigu was tussen een Sr- en een Or-lezing. Uit experimenten van onder meer Mak (2001) en Vonk (2001) blijkt dat het heranalyse-effect meetbaar is tijdens de verwerking van het disambiguerende werkwoord. In voorbeeld (7) staat een voorbeeld van een experimentele tekst. De doelzin met (in dit geval) een Sr-zin is hier ter verduidelijking vetgedrukt; het disambiguerende werkwoord is tevens gecursiveerd.

- (7) In het interbellum werd een discussie gevoerd over de verhouding tussen de dichter en zijn werk. Nijhoff was van mening dat poëzie los staat van de maker en de werkelijkheid. Du Perron en Ter Braak stelden daar tegenover dat de oorspronkelijkheid van de dichter belangrijker is dan de formele volmaaktheid van zijn werk. Ook andere belangrijke auteurs, als Jan Jacob Slauerhoff, leverden een bijdrage aan de discussie. **Slauerhoff, die de Forum-oprichters bewonderde, opende de eerste jaargang van dit tijdschrift.** Ook hij stelde de persoonlijkheid van de dichter voorop.

De doelzin bevat elementen die niet eerder in de tekst geïntroduceerd zijn en voor leken uit de lucht komen vallen, maar voor experts goed in de context passen. In dit geval is dit de term *Forum-oprichters*. Experts weten dat Eduard du Perron en Menno ter Braak de op-

richters waren van het tijdschrift *Forum*. Dit is voor leken onbekende informatie.

De factor animaatheid werd constant gehouden door animate entiteiten (namelijk mensen) te selecteren als hoofd van de relatieve bijzin (hier *Slauerhoff*) en de NP in de relatieve bijzin (hier *de Forum-oprichters*). Daarnaast wilden we voorkomen dat er door topicaliteitsfactoren een verschil zou bestaan tussen de experimentele teksten wat betreft sturing in de richting van een bepaalde lezing (zie Mak 2001 en Vonk 2001). Om deze reden werd het hoofd van de relatieve bijzin in alle teksten al eerder in de betreffende tekst geïntroduceerd (*Slauerhoff* wordt in de voorbeeldtekst in de zin ervoor geïntroduceerd). Voor de NP uit de relatieve bijzin was dit juist niet het geval.

De teksten werden gesegmenteerd in constituenten aangeboden. In voorbeeld (8) wordt de segmentatie van de experimentele teksten geïllustreerd.

- (8) 2 3 4 5 6
 Slauerhoff, / die / de *Forum*-oprichters / bewonderde, / opende / de
 7 8
 eerste jaargang / van dit tijdschrift. [Sr-bijzin]

Van groot belang bij de verschillende relatieve bijzinnen is dat de relatie die in de relatieve bijzin wordt uitgedrukt in beide lezingen even plausibel is. In bovenstaand voorbeeld betekent dit dat het zowel zo moet zijn dat Slauerhoff de *Forum*-oprichters bewonderde als de *Forum*-oprichters Slauerhoff en dat de relatie in beide richtingen even aannemelijk is. Als dit niet het geval is, kan er sprake zijn van een *bias* voor een bepaalde lezing, wat in dit geval vooral bij de experts van invloed zou kunnen zijn. Om te voorkomen dat dit het geval is, werden de experimentele teksten vooraf kritisch bekeken door een deskundige docent Moderne Nederlandse Letterkunde van het Instituut Nederlands van de Universiteit Utrecht.³ Behalve de inhoud van de gehele tekst beoordeelde hij vooral de plausibiliteit van de relatie die in de relatieve bijzinnen werd uitgedrukt en de verschillen in plausibiliteit tussen de verschillende condities.

4.3 Procedure en design

Proefpersonen kregen de instructie dat ze een aantal berichten uit de cultuurbijlage van de krant zouden gaan lezen. Na het lezen van iedere tekst moesten drie algemene beweringen beoordeeld worden. De eerste bewering was altijd de doelbewering. Deze bestond uit de relatieve bijzin (*Slauerhoff bewonderde de Forum-oprichters* en *De Forum-oprichters bewonderden Slauerhoff*) en was altijd correct.

Er werden 6 sets van experimentele teksten aangeboden. De verdeling van de condities over proefpersonen was gecontrabalanceerd. Dit betekent dat iedere tekst slechts in één conditie aan de proefpersoon werd aangeboden. Naast twee oefenteksten kregen proefpersonen vier experimentele teksten per conditie en twaalf afleidende teksten aangeboden. Deze *fillers* bestonden uit korte krantenberichtjes over algemene onderwerpen. Tevens waren de items van experiment 2 *fillers* voor experiment 1 en vice versa.

3 Met dank aan Dr. W.H.M. Smulders, Senior docent/onderzoeker Moderne Letterkunde aan het Onderwijsinstituut Nederlandse Taal en Cultuur van de Universiteit Utrecht.

De experimentele teksten werden met behulp van het experimenteerprogramma *E-prime* aangeboden op een *moving window*-beeldscherm. Steeds als de proefpersoon op de spatiebalk drukte werden de streepjes van één segment vervangen door letters en werden de letters van het voorgaande segment weer vervangen door streepjes. Op deze manier kon de proefpersoon de hele tekst segment voor segment lezen. Het experiment duurde ongeveer een half uur.

4.4 Proefpersonen

Er namen 55 proefpersonen deel aan het experiment, die allen student of net afgestudeerd waren. De groep proefpersonen bestond uit 26 leken en 29 experts. De leken hadden nooit letterkundige cursussen gevolgd. Het grootste gedeelte van hen volgde geen studie aan de Faculteit Letteren. De meeste experts waren studenten Nederlandse Taal en Cultuur die op het moment van deelname aan het experiment net een cursus van drie maanden hadden gevolgd over de literaire situatie (in Nederland) van het begin van de negentiende eeuw tot omstreeks 1980. Daarnaast waren er nog twee experts die de specialisatie Moderne Letterkunde volgden.

Experts kregen een week voor deelname aan het experiment een verificatietaak voorgelegd, waarin ze (onder meer) de targetbeweringen moesten beoordelen. Op deze manier werd vastgesteld over hoeveel voorkennis van het onderwerp van de experimentele teksten de experts beschikten. Om de kans te vergroten dat de experts zich wat betreft voorkennis daadwerkelijk onderscheidden van de leken werd een extra maatregel genomen. Experts kregen vlak voor het experiment een korte training. Deze training hield in dat de experts vóór deelname aan het experiment ongeveer één A4-tje tekst goed moesten lezen. In deze tekst werd de informatie geëxpliciteerd die de proefpersonen nodig hadden om de causale inferentie (de algemene premisse, zie paragraaf 2.3) te kunnen maken. Deze informatie was in de experimentele teksten impliciet gebleven. Op deze manier werden de experts voorzien van extra voorkennis. Voor deelname aan het experiment ontvingen de proefpersonen 7,5 euro.

4.5 Resultaten

De data bestonden uit leestijden per segment, reactietijden op de verificatietaak en het aantal correct beantwoorde targetbeweringen. Er werden voor elk van de drie datasets twee variantie-analyses uitgevoerd: één over proefpersonen (F1) en één over items (de experimentele teksten, F2). Bij de F1-analyse was zinscomplexiteit de binnen-proefpersoonfactor en voorkennis de tussen-proefpersoonfactor. Bij de F2-analyse waren alle variabelen binnen-itemvariabelen.

Voorafgaande aan de variantie-analyses zijn uitbijters, dat wil zeggen datapunten die op statistische gronden buiten de verwachte distributie vallen, verwijderd of vervangen.⁴ In tabel 1 worden de resultaten gepresenteerd.

⁴ De uitbijters werden op een multivariate manier gedefinieerd, waarbij werd gecontroleerd op uitbijters over individuele waarnemingen, over tekst * proefpersoon-combinaties en over proefpersonen (Bollen, 1989; p.28). Hierdoor zijn voor de leestijden drie individuele waarnemingen vervangen (0,002 %) en één proefpersoon * tekstcombinatie verwijderd (0,002 %). Er werden geen proefpersonen verwijderd. Voor de verificatietijden werden twee waarnemingen vervangen (0,005 %) en één verwijderd (0,002 %). Voor het aantal correct beantwoorde beweringen ten slotte werd één waarneming verwijderd.

	Sr		Or	
	Experts	Leken	Experts	Leken
Leestijden				
Segment 5	1022	939	1193	1263
Segment 6	719	632	938	711
Verificatietijden	2215	3142	2978	3255
Aantal correct beantwoorde beweringen	.8222	.7672	.7235	.5890

Tabel 1: gemiddelde leestijd (in ms), gemiddelde reactietijd op de targetbewering (in ms) en gemiddeld aantal correct beantwoorde targetbeweringen voor de factoren zinscomplexiteit en voorkennis

4.5.1 Leestijden

In de Sr-conditie werd het disambiguerende werkwoord (segment 5) sneller verwerkt dan in de Or-conditie.⁵ Ook op het segment na het disambiguerende werkwoord werd dit effect gevonden.⁶ Dit resultaat bevestigt de hypothese dat de verwerking van Sr-zinnen minder complex is dan die van Or-zinnen. De hypothese dat voorkennis een faciliterend effect zou hebben op de verwerking van het disambiguerende werkwoord werd niet bevestigd.⁷ Ook de voorspelde onmiddellijke invloed van voorkennis tijdens het lezen op de verwerking van de zinscomplexiteit werd niet gevonden.⁸

Naast de resultaten die betrekking hebben op de voorspellingen, leverde het experiment ook een aantal resultaten op die niet direct interpreteerbaar waren. Voor de factor voorkennis werd een trend gevonden: het segment na het disambiguerende werkwoord (segment 6) werd sneller verwerkt door leken dan door experts.⁹

4.5.2 Verificatietaak

De bedoeling van de verificatietaak was exploratief te onderzoeken wat het verband is tussen leesproces en leesproduct. De resultaten leverden een aantal interessante gegevens op. Ten eerste bleek dat proefpersonen sneller reageerden in de Sr- dan in de Or-conditie.¹⁰ Daarnaast constateerden we voor de factor voorkennis dat experts sneller reageerden dan leken.¹¹ Ten slotte lieten de verificatietijden een vrijwel significante interactie zien tussen beide factoren. Voor experts is sprake van een sterke stijging in verificatietijd in de Or-conditie, terwijl leken over beide condities constant blijven (zie figuur 3).¹²

5 $F(1,53) = 10.32, p < .01, F(2,17) = 10.84, p < .01, \text{MinF}'(1,25) = 5.29, p < 0.05.$

6 $F(1,53) = 8.86, p < .01, F(2,17) = 6.77, p < .05, \text{MinF}'(1,20) = 3.84, p < 0.05).$

7 $F(1,53) = .001, p = .971, F(2,17) = .03, p = .868.$

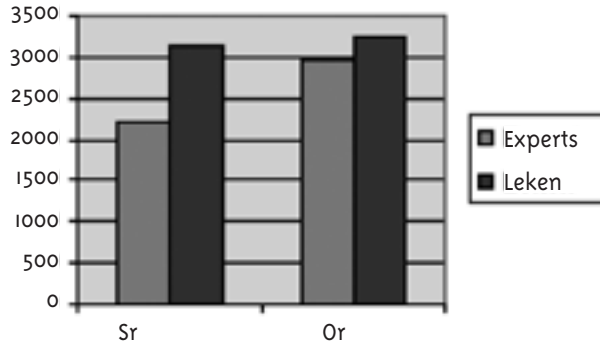
8 $F(1,53) = 1.00, p = .322, F(2,17) = 2.59, p = .152.$

9 Deze trend werd alleen gevonden in de F1-analyse: $F(1,53) = 3.98, p = .051, F(2,17) = 3.26, p > .1.$

10 $F(1,51) = 10.55, p < .01; F(2,17) = 4.22, p < .05), \text{MinF}'(1,13) = 3.02, p = .053).$

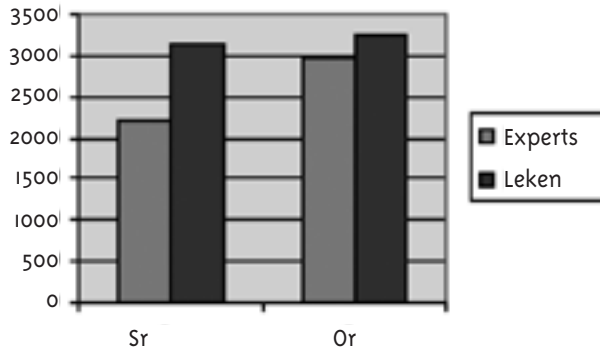
11 $F(1,51) = 5.16, p < .05; F(2,17) = 6.72, p < .05, \text{MinF}'(1,30) = 2.92, p < .05).$

12 $F(1,51) = 5.82, p < .05, F(2,17) = 12.57, p < .01. \text{MinF}'(1,42) = 3.98, p = 0.053.$

Figuur 3: gemiddelde verificatietijd (in ms) van de beweringen voor de factoren zinscomplexiteit en voorkennis

Proefpersonen beantwoordden meer targetbeweringen correct in de Sr- dan in de Or-conditie.¹³ Er was tevens een hoofdeffect van voorkennis: experts beantwoordden meer beweringen correct dan leken.¹⁴ Ten slotte werd een tendens gevonden in de richting van een interactie-effect tussen de factoren zinscomplexiteit en voorkennis: voor leken was er een groter verschil in het aantal correct beantwoorde targetbeweringen tussen de Sr- en de Or-conditie dan voor experts (zie figuur 4).¹⁵

Figuur 4: proportie correct beantwoorde targetbeweringen voor de factoren zinscomplexiteit en voorkennis

13 $F(1,52) = 36.81, p < .001$; $F(1,7) = 23.02, p = .001$, $\text{MinF}'(1,17) = 14.16, p < 0.001$.

14 $F(1,52) = 11.67, p < .001$; $F(1,7) = 23.96, p < .01$, $\text{MinF}'(1,41) = 7.85, p < 0.001$.

15 Deze trend werd alleen gevonden in de F2-analyse: $F(1,52) = 3.03, p = .088$, $F(1,7) = 8.05, p < .05$.

4.6 Discussie

De verwachting die we hadden geformuleerd was dat voorkennis de verwerking van de zinscomplexiteit direct tijdens het lezen zou beïnvloeden. De data met betrekking tot het leesproces laten deze interactie niet zien. De resultaten van het experiment zijn wel aanleiding tot enkele andere interessante conclusies.

De resultaten voor het leesproces bevestigen in de eerste plaats een conclusie uit eerder onderzoek: de verwerking van Sr-bijzinnen is minder complex dan die van Or-bijzinnen. Het verwachte hoofdeffect van voorkennis tijdens de verwerking van het disambiguerende werkwoord werd niet gevonden. Een segment later werd wel evidentie gevonden voor een vertragend effect van voorkennis.

Dat voorkennis de disambiguering van de doelzin niet blijkt te beïnvloeden, maar wel de verwerking van het segment *erna*, is een interessant resultaat. De resultaten suggereren namelijk dat voorkennis geen faciliterende rol speelt bij de verwerking van het disambiguerende werkwoord. Mak en Vonk concluderen dat er interactie bestaat tussen semantische en syntactische informatie bij de desambiguering van relatieve bijzinnen (Mak 2001; Vonk 2001; Mak, Vonk & Schriefers 2002). Een soortgelijke interactie blijkt dus niet te bestaan voor *parsing* en wereldkennis. Dat de verwerking van de relatieve bijzin na disambiguering wel beïnvloed wordt door de factor voorkennis valt niet direct te interpreteren. Wellicht hebben experts, na disambiguering van de zin, nog voldoende verwerkingscapaciteit om op basis van hun voorkennis inferenties te maken: de structuur van de zin is bepaald, nu kan integratie van de tekstuele aspecten met voorkennis plaatsvinden. Dit extra proces kost tijd, wat de langere leestijd voor experts dan voor leken verklaart. Gezien de positieve invloed van voorkennis in de verificatietask, is een positieve interpretatie van dit vertragend effect voor experts plausibel.

Opvallend is dat een aantal belangrijke effecten juist werd gevonden *na* het lezen, in de verificatietask. In de eerste plaats suggereren de data dat linguïstische informatiebronnen en voorkennis niet *tijdens* het leesproces tegelijkertijd worden toegepast, maar juist *erna*. Wat betreft de verificatietijden lijkt het voor leken niet uit te maken of ze de Sr- of de Or-zin lezen; in beide condities kost het ze evenveel verwerkingscapaciteit om de beweringen te verifiëren. Experts daarentegen verifiëren sneller in de Sr- dan in de Or-conditie. Dit resultaat biedt evidentie voor het idee dat leken een dermate gebrek aan voorkennis hebben dat het zowel in de Sr- als in de Or-conditie veel verwerkingscapaciteit kost om de gevormde representatie van de zin opnieuw op te roepen. Het feit dat er in de Or-conditie geen verschil optreedt in verificatietijd tussen experts en leken, wijst erop dat ook experts in de Or-conditie veel moeite hebben om de beweringen te verifiëren. Voorkennis kan deze structurele complexiteit blijkbaar niet wegnemen.

Ook in het aantal correct beantwoorde beweringen vonden we enige evidentie voor een gelijktijdige toepassing van linguïstische informatiebronnen en voorkennis: bij leken is sprake van een sterkere daling in het aantal correct beantwoorde beweringen in de Or-conditie dan voor experts. Dit resultaat suggereert dat leken in de Or-conditie meer moeite hebben gehad met het opdiepen van de gevormde mentale representatie van de zin dan experts.

Voor het overige werd na het lezen ook een aantal hoofdeffecten zichtbaar. In de eerste plaats suggereren de resultaten dat het opnieuw oproepen van de gevormde mentale representatie van een Sr-zin minder moeilijk is dan die van een Or-zin. Het verschil tussen Sr- en Or-bijzinnen speelde dus niet alleen onmiddellijk tijdens de verwerking een rol,

maar werd tevens in de verificatietaak zichtbaar. Veel conclusies uit onderzoek naar relatieve bijzinnen beperken zich tot het leesproces (Mak 2001; Vonk 2001). Frazier (1987) vond al wel een resultaat in dezelfde richting als de resultaten van ons experiment. Hoewel Frazier de niet-ambigue relatieve bijzinnen die ze onderzocht niet systematisch bevroeg in haar experiment, concludeerde ze dat lezers aan bijna een derde van de Or-zinnen een Sr-lezing toekenden zonder deze lezing te herzien. Aan Sr-zinnen werd slechts in 3,7% van de gevallen een Or-lezing toegekend, zonder dat de lezer deze interpretatie herzag.

In de tweede plaats bleek voorkennis wel een faciliterend effect te hebben in de verificatietaak. De resultaten wijzen erop dat het opnieuw oproepen van de gevormde mentale representatie van de zin sneller en beter verliep voor experts dan voor leken.

Wat kunnen we nu op basis van al deze resultaten concluderen? In de eerste plaats dat er geen aanwijzingen gevonden zijn dat *parsing* interactie vertoont met voorkennis tijdens het verwerken van de linguïstische complexiteit. *Na* het lezen werd wel interactie zichtbaar tussen beide factoren. Daarnaast bleek zowel *tijdens* als *na* het leesproces dat Sr-zinnen inderdaad minder complex zijn dan Or-zinnen. De resultaten voor de factor voorkennis, ten slotte, suggereerden voornamelijk een faciliterend effect *na* het lezen.

● 5 Experiment 2: tekstcomplexiteit

Doel van het tweede experiment was te onderzoeken of voorkennis de verwerking van een tekstcomplexiteit direct tijdens het lezen beïnvloedt. Ook hier had de verificatietaak als doel om exploratief na te gaan wat het verband is tussen leesproces en leesproduct.

De eerste onafhankelijke variabele in dit experiment was de factor tekstcomplexiteit: causale coherentierelaties die gemarkeerd worden door het connectief *want* (niet complex) in vergelijking tot niet geëxpliciteerde coherentierelaties (complex). In de tweede plaats werd ook in dit experiment de factor wereldkennis gemanipuleerd door het verwerkingsproces van experts te vergelijken met dat van leken.

5.1 Hypothesen

De algemene hypothese van het experiment was dat de verwerking van een tekstcomplexiteit direct tijdens het lezen beïnvloed wordt door voorkennis: de faciliterende invloed van connectieven op het integratieproces is bij leken groter dan bij experts. Voor het overige hebben we met name verwachtingen geformuleerd met betrekking tot het integratieproces. Zoals in paragraaf 2.3 reeds werd beschreven, bestaat het integratieproces uit het aan elkaar relateren van de proposities van de zin. Het gaat hierbij dus om het leggen van een relatie tussen tekstuele elementen. De voorspellingen met betrekking tot het integratieproces waren de volgende.

- 1) Er is een hoofdeffect van voorkennis: experts hebben minder moeite met het integreren van de informatie uit de doelzin met de informatie uit de eerste deelzin dan leken. Experts zullen daarom de delen van de doelzin tijdens de verwerking waarvan het integratieproces zich naar verwachting afspeelt (hierna: 'integratiesegmenten'), sneller verwerken dan leken.

- 2) Er is een hoofdeffect van markering: in de expliciete conditie kunnen proefpersonen de informatie uit de doelzin sneller en beter integreren met de informatie uit de eerste deelzin dan in de impliciete conditie. In de expliciete conditie zullen de integratiesegmenten daarom sneller verwerkt worden dan in de impliciete conditie.
- 3) Er is sprake van een onmiddellijke invloed van voorkennis tijdens het lezen op de verwerking van de tekstcomplexiteit: experts zijn minder afhankelijk van de aanwezigheid van het connectief, omdat ze optimaal gebruik kunnen maken van hun voorkennis bij het leggen van de verbanden in de tekst. Het voordeel van de explicitering zal daarom voor leken groter zijn dan voor experts. Daarnaast is het verschil in leestijd van de integratiesegmenten tussen experts en leken in de impliciete conditie groter dan in de expliciete conditie. In de expliciete conditie is het verschil tussen experts en leken relatief klein, omdat leken geholpen worden door de aanwezigheid van het connectief *want*. In de impliciete conditie daarentegen, raken leken door hun gebrek aan voorkennis veel meer in de problemen dan experts.

Het integratieproces is dus het proces waarover we specifieke verwachtingen hebben geformuleerd. Zoals eerder besproken, is naast dit proces echter ook het maken van de causale inferentie een belangrijk proces bij de verwerking van causale relaties. In ons experiment werd exploratief onderzocht in welke condities en op welk moment dit proces plaatsvindt: is de aanwezigheid van een connectief een noodzakelijke voorwaarde voor het maken van een inferentie (zoals Cozijn e.a. (2003) concludeerden) of speelt juist voorkennis bij dit proces een prominente rol (Noordman, Vonk & Kempff 1992)?

5.2 Materiaal

Het onderzoeksmateriaal bestond uit acht informerende teksten (4 per conditie) van ongeveer zeven regels. Het onderwerp en de opbouw van de teksten waren identiek aan die van experiment 1.

De doelzin bestond uit een argument van de auteur voor een claim die hij in de eerste deelzin had gepresenteerd. Deze causale relatie werd ofwel gemarkeerd door het connectief *want* ofwel impliciet gelaten. In de redenering die in de doelzin werd gepresenteerd, bleef de algemene premisse impliciet. Dit houdt in dat de informatie van de algemene premisse afgeleid moest worden om te controleren of de causale relatie valide was. De algemene premisse werd nergens eerder in de tekst geëxpliciteerd. Hieronder volgt een voorbeeld van een expliciete tekst met een algemene premisse. De doelzin is vet gedrukt.

- (9) Nijhoff was van mening dat een dichter ernaar moet streven een gedicht te maken dat autonoom is. Het was belangrijk dat er weinig persoonlijke aspecten van de dichter terug te vinden waren in zijn werk. Bij Nijhoff speelde de taal zelf een centrale rol in het dichtproces. **Hij was echter geen radicaal modernist, want Nijhoff vond dat de invloed van de klassieke retorica belangrijk was voor de kwaliteit van het werk.** Men kan hem beter plaatsen in de categorie van gematigde modernisten.

De algemene premisse van de doelzin is: 'Radicale modernisten vinden klassieke retorica onbelangrijk voor de kwaliteit van het werk'. De algemene premisse vormde steeds de targetbewering bij een tekst.

Ook in dit experiment werd de plausibiliteit van de relatie die uitgedrukt werd in de doelzin vooraf gecontroleerd. Hieronder volgt een voorbeeld van de segmentatie van de doelzin.

(10) Hij / was echter / geen radicaal modernist, / want / ² **Nijhoff** / ³ **vond** / ⁴
⁵ **dat de invloed** / ⁶ **van de klassieke retorica** / ⁷ **belangrijk was** / ⁸ voor de
⁹ kwaliteit / van het werk. /

Het integratieproces vindt naar verwachting plaats gedurende de verwerking van segment 3 tot en met 7 (het vetgedrukte deel in voorbeeld (10)). Deze verwachting is gebaseerd op het idee dat proefpersonen na het lezen van segment 7 voldoende informatie verzameld hebben om de causale relatie “uit te rekenen” en dus om de segmenten te kunnen integreren.

5.3 Procedure en design

De procedure en het design waren identiek aan dat van experiment 1, evenals de proefpersonen.

5.4 Resultaten

De data bestonden uit leestijden per targetsegment, reactietijden op de verificatietask en het aantal correct beantwoorde targetbeweringen. Er werden twee variantie-analyses uitgevoerd: één over proefpersonen (F1) en één over items (de experimentele teksten, F2). Bij de F1-analyse was tekstcomplexiteit de binnen-proefpersoonfactor en voorkennis de tussen-proefpersoonfactor. Bij de F2-analyse waren alle variabelen binnen-itemvariabelen.¹⁶ In tabel 2 worden de on-line resultaten gepresenteerd.

Leestijden	Expliciet		Impliciet	
	Experts	Leken	Experts	Leken
Segment 3	532	493	627	640
Segment 5	704	631	630	642
Segment 6	825	927	798	868
Segment 7	783	836	761	892
Segment 10	656	625	665	612
Segment 3-7	3313	3280	3321	3506

Tabel 2: gemiddelde leestijd (in ms) voor de factoren tekstcomplexiteit en voorkennis

¹⁶ De uitbijters werden op dezelfde manier verwijderd als in experiment 1. Voor de leestijden werden vier individuele waarnemingen (0,001 %) vervangen door het conditiegemiddelde van het betreffende targetsegment en werd één proefpersoon * tekstcombinatie verwijderd (0,002 %). Er werden geen proefpersonen verwijderd. Voor de verificatietijden werden drie waarnemingen vervangen door het conditiegemiddelde (0,007 %) en werd één waarneming verwijderd (0,002 %). Voor het aantal correct beantwoorde beweringen ten slotte werden vier beweringen verwijderd.

5.4.1 Leestijden

De meeste resultaten voor het leesproces lieten strikt genomen geen effecten zien. Er konden echter wel een aantal trends vastgesteld worden. In de eerste plaats boden de resultaten enige evidentie voor de verwachting dat de aanwezigheid van het connectief *want* het integratieproces faciliteert: proefpersonen verwerkten de integratiesegmenten (segment 3-7) sneller in de expliciete dan in de impliciete conditie.¹⁷ Dit resultaat wijst dus in de richting van het voorspelde effect van het connectief.

In de tweede plaats werd de hypothese dat voorkennis het integratieproces faciliteert gedeeltelijk bevestigd. Het voorlaatste segment van de integratiesegmenten (segment 6) werd sneller verwerkt door experts dan leken.¹⁸ Ook het laatste segment van de integratiesegmenten (segment 7) werd sneller verwerkt door experts dan leken.¹⁹ De hypothese dat voorkennis de verwerking van de tekstcomplexiteit direct tijdens het lezen beïnvloedt werd niet bevestigd.

Naast de resultaten die betrekking hebben op de voorspellingen, leverde het experiment ook een aantal resultaten op die niet direct interpreteerbaar waren.

In de eerste plaats was er een duidelijk effect van de aanwezigheid van het connectief op de verwerking van het segment direct na het connectief (segment 3): proefpersonen verwerkten het segment sneller in de expliciete dan de impliciete conditie.²⁰ In de tweede plaats was sprake van een hoofdeffect van voorkennis voor het middelste integratiesegment (segment 5): leken verwerkten dit segment sneller dan experts.²¹ Het gaat hierbij om het begin van een ingebedde bijzin (het segment *dat de aandacht* in de voorbeeldzin). Ten slotte werd het eerste segment van de zin ná de doelzin (segment 10), sneller verwerkt door leken dan door experts.²²

5.4.2 Verificatietaak

Zoals eerder vermeld was de bedoeling van de verificatietaak exploratief te onderzoeken wat het verband is tussen leesproces en leesproduct. Ook in dit experiment leverden de resultaten een aantal interessante gegevens op. In tabel 3 worden de resultaten voor de verificatietaak weergegeven.

Leestijden	Expliciet		Impliciet	
	Experts	Leken	Experts	Leken
Verificatietijden	3222	4363	3401	4374
Aantal correct beantwoorde beweringen	.7824	.5912	.7095	.6145

Tabel 3: gemiddelde reactietijd op de targetbeweringen (in ms) en gemiddeld aantal correct beantwoorde targetbeweringen voor de factoren tekstcomplexiteit en voorkennis

17 Dit effect werd alleen in de F1-analyse gevonden $F(1,53) = 2.956, p < .05, F(1,7) = 2.171, p > .1$.

18 Deze trend werd alleen in de F2-analyse gevonden: $F(1,53) = 1.906, p = .173, F(1,7) = 13.054, p < .01$.

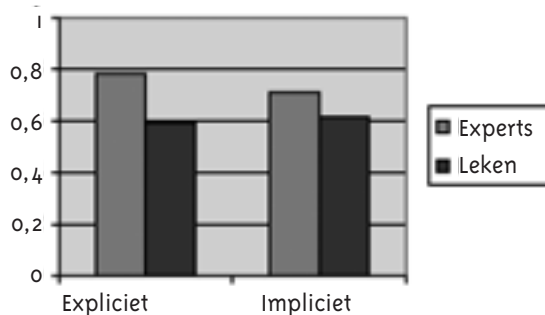
19 $F(1,53) = 2.550, p = .058, F(1,7) = 3.615, p < .05$; $\text{MinF}'(1,32) = .115$.

20 $F(1,53) = 30.497, p < .001; F(1,7) = 38.566, p < .001; \text{MinF}'(1,29) = 17.03, p < .001$.

21 Deze trend werd alleen gevonden in de F2-analyse: $F(1,53) = .364, p > .1, F(1,7) = 5.399, p = .053$.

22 Deze trend werd alleen gevonden in de F2-analyse: $F(1,53) = .828, p > .1, F(1,7) = 4.471, p < .05$.

Voor de verificatietijden werd een hoofdeffect van voorkennis gevonden: experts verifiëerden de targetbeweringen sneller dan leken.²³ Ook voor het aantal correct beantwoorde targetbeweringen werd een hoofdeffect van voorkennis gevonden: experts beantwoordden meer targetbeweringen goed dan leken.²⁴ Daarnaast was sprake van een trend in de richting van een interactie-effect tussen de factor tekstcomplexiteit en voorkennis. Leken beantwoordden in beide condities evenveel beweringen goed. Voor experts was in de impliciete conditie echter sprake van een afname in het aantal correct beantwoorde targetbeweringen (zie figuur 5).²⁵

Figuur 5: proportie correct beantwoorde beweringen voor de factor tekstcomplexiteit

5.5 Discussie

Op basis van de resultaten moeten we concluderen dat de verwachte directe invloed van voorkennis tijdens het lezen op de verwerking van de tekstcomplexiteit niet werd gevonden. De resultaten van het experiment geven wel aanleiding tot enkele andere conclusies. Wat betreft de resultaten tijdens het lezen werd in de eerste plaats enige evidentie gevonden voor de hypothese dat het connectief *want* de verwerking van de integratiesegmenten inderdaad faciliteert. Het lijkt erop dat lezers tijdens het leesproces inderdaad geholpen worden doordat het connectief expliciet signaleert welke relatie tussen de deelzinnen gelegd moet worden. In met name de analyse van de afzonderlijke segmenten van de doelzin bleek dat het connectief de verwerking van het segment direct na het connectief faciliteerde. Dit resultaat werd ook gevonden door Cozijn e.a. (2003) en Mulder (te verschijnen). Het laat zich echter niet als een integratie-effect interpreteren. Dit segment vormt dan wel het eerste segment van de fase waarop het integratieproces naar verwachting begint, maar op dit punt is nog maar weinig informatie beschikbaar om te integreren. Een plausibeler idee is dat het hier gaat om een *structure building*-effect (Gernsbacher 1989): het continueren van dezelfde zinstructuur, zoals in de expliciete conditie het geval is, kost lezers minder cognitieve energie dan het opbouwen van een nieuwe structuur, zoals lezers in de impliciete conditie moeten doen.

²³ $F_1(1, 49) = 15.843$, $p < .001$; $F_2(1,7) = 17.269$, $p < .01$; $\text{MinF}'(1,26) = 8.26$, $p < 0.01$.

²⁴ $F_1(1,48) = 14.875$, $p < .001$, $F_2(1,7) = 28.791$, $p < .001$, $\text{MinF}'(1,39) = 9.81$, $p < .01$.

²⁵ Deze trend vonden we alleen in de F1-analyse: $F_1(1,48) = 4.670$, $p < .05$, $F_2(1,7) = .961$, $p = .360$.

In de tweede plaats werd evidentie gevonden voor facilitatie van het integratieproces door de factor voorkennis. Het ging hierbij echter alleen om de twee laatste integratiesegmenten. Dit zou suggereren dat voorkennis in de beginfase van integratie nog geen rol speelt, maar dat het dit proces pas faciliteert als de lezer (bijna) voldoende informatie heeft om de relatie tussen de deelzinnen te kunnen 'uitrekenen'. In de derde plaats bleek dat voorkennis een vertragende invloed heeft op de verwerking van het eerste segment van de zin die volgt op de doelzin. Cozijn e.a. (2003) en Millis en Just (1994) vonden vertragende invloed van het connectief op het laatste woord van de doelzin. Dit effect werd geïnterpreteerd als een inferentie-effect: het connectief spoort de lezer aan om aan het einde van de zin een inferentie te maken en de aanwezigheid van het connectief is blijkbaar een noodzakelijke voorwaarde voor dit proces. Het zou kunnen dat het effect van voorkennis zich in dit experiment tevens manifesteert op het laatste woord van de zin, maar dat het pas meetbaar was op het eerste segment van de volgende zin. Dit wordt een *spill over*-effect genoemd: de verwerking is vertraagd, waardoor een proces dat zich afspeelt gedurende de verwerking van een bepaald segment pas zichtbaar wordt in de leestijd van het segment erna. In dat geval biedt dit resultaat evidentie voor de conclusie van Noordman, Vonk en Kempff (1992) dat juist voorkennis een noodzakelijke voorwaarde is voor het maken van inferenties: alleen experts kunnen tijdens het leesproces inferenties maken.

Opvallend is dat ook in dit experiment juist na het lezen evidentie werd gevonden voor een gelijktijdige toepassing van voorkennis en linguïstische informatiebronnen, zij het niet op de voorspelde manier. Terwijl voor experts een flinke daling optrad in het aantal correct beantwoorde targetbeweringen in de impliciete conditie, was er voor leken geen verschil tussen beide condities. Opvallend is dat er wat betreft verificatietijden voor experts geen verschil werd gevonden tussen beide condities. Het lijkt er dus op dat de factor tekstcomplexiteit, in tegenstelling tot de factor voorkennis, geen invloed heeft op de *snelheid* waarmee geverifieerd wordt, maar wel (voor experts) op de *kwaliteit* van de resultaten in de verificatietaak. De resultaten wijzen erop dat voor leken de aanwezigheid van het connectief, wellicht door hun gebrek aan voorkennis, niet uitmaakt, noch voor de snelheid van het opdiepproces, noch voor het aantal correct beantwoorde beweringen.

Naast deze aanwijzingen voor een interactie-effect, werd in de verificatietaak ook een aantal hoofdeffecten (soms trends) gevonden. De resultaten na het lezen, in de verificatietaak, wezen er in de eerste plaats op dat het connectief *want* onafhankelijk van de factor voorkennis geen rol speelt: noch de verificatietijden, noch het aantal correct beantwoorde targetbeweringen werden er direct door beïnvloed. In de tweede plaats bleek dat experts sneller en beter presteerden in de verificatietaak dan leken. Dat experts tijdens het leesproces de algemene premisse hadden kunnen afleiden, zou hier de oorzaak van kunnen zijn. We kunnen niet helemaal uitsluiten dat experts de beweringen puur op basis van hun voorkennis hebben geverifieerd en dat ze hierbij niet hebben teruggrepen op de mentale representatie die ze van de zin of tekst hadden gevormd. De gevonden interactietrend voor het aantal correct beantwoorde beweringen suggereert echter dat het voor experts wel degelijk uitmaakt of ze de impliciete of de expliciete versie van de tekst hebben gelezen. De resultaten suggereren dat leken tijdens het leesproces hooguit in staat zijn geweest om de causale relatie aan te nemen op basis van de tekstuele informatie in de zin, maar niet om de algemene premisse tijdens het leesproces af te leiden. In de verificatietaak zouden ze nog een poging kunnen doen om de inferentie te maken na het lezen van de bewering:

'*Blijkbaar* was het zo dat radicale modernisten de klassieke rhetorica onbelangrijk vonden voor de kwaliteit van het werk'. Het afleiden van de algemene premisse geschiedt bij leken dus niet spontaan, maar indien nodig zijn ze er wellicht toe in staat. Dit proces moet *na* het leesproces in werking worden gezet, waardoor het verifiëren van de bewering natuurlijk meer tijd kost dan wanneer de algemene premisse tijdens het leesproces al is afgeleid. Dat deze poging van leken niet bepaald succesvol was, kon worden afgeleid uit het feit dat leken niet alleen langzamer, maar ook slechter verifieerden dan experts. *Als* leken dus na het leesproces al werden aangespoord om de inferentie te maken, verliep dit proces nog steeds slechter dan dat van experts tijdens het leesproces.

Welke (voorzichtige) conclusies kunnen we nu aan deze resultaten verbinden? In de eerste plaats werd *tijdens* het leesproces geen directe invloed gevonden van voorkennis op de verwerking van de tekstcomplexiteit, maar boden de resultaten in de verificatietask wel enige evidentie voor een gelijktijdige toepassing van voorkennis en linguïstische informatiebronnen. In de tweede plaats suggereren de data dat het integratieproces zowel gefaciliteerd wordt door de aanwezigheid van het connectief als door de aanwezigheid van voorkennis. De faciliterende invloed van voorkennis beperkte zich tot de laatste integratie-segmenten. In de derde plaats lijkt een faciliterende invloed uit te gaan van voorkennis op het inferentieproces. In de vierde plaats, bleek na het lezen geen faciliterende invloed meer van de aanwezigheid van het connectief. Dit resultaat vormt evidentie voor de conclusie van Sanders en Noordman (2000) dat de faciliterende invloed van markeringsafneemt na het leesproces. De factor voorkennis ten slotte, bleek wel een blijvende positieve invloed te hebben op de snelheid van het opdiepproces en op de kwaliteit van de resultaten van dit proces.

● 6 Linguïstische kennis en wereldkennis: interactie of autonomie?

De belangrijkste conclusie die op basis van de resultaten van beide experimenten kan worden getrokken is dat voorkennis de verwerking van zins- en tekstcomplexiteiten niet onmiddellijk tijdens het lezen beïnvloedt. Het idee dat leken (door hun gebrek aan voorkennis) meer moeite hebben met de verwerking van complexiteiten *tijdens* het lezen kan op basis van de twee beschreven experimenten noch voor zinsniveau noch voor tekstniveau bevestigd worden. Deze bevinding lijkt makkelijker te rijmen met een serieel model van het leesproces (Figuur 1) dan met een interactief model (Figuur 2). In zekere zin hebben we echter te maken met een 'nul-resultaat', en dus is het prematuur om de resultaten als strijdig met het interactie-model te interpreteren. Er kunnen immers verscheidene oorzaken zijn voor het achterwege blijven van de gezochte interactie-effecten.

De resultaten voor het leesproces bevestigen wel de bevinding van Mak (2001) en Vonk (2001) dat Sr-zinnen minder complex zijn dan Or-zinnen. Daarnaast werden voor de factor tekstcomplexiteit aanwijzingen gevonden voor facilitatie van het integratieproces door het connectief *want*. Verder bleek de factor voorkennis tijdens het leesproces op zinsniveau geen faciliterende rol te spelen. Op tekstniveau ten slotte, werden wel aanwijzingen gevonden voor een faciliterende invloed van voorkennis tijdens het leesproces. Experts voltooiden het integratieproces sneller dan leken en alleen experts leken aan het einde van de zin in staat tot het maken van de causale inferentie.

De resultaten *na* het lezen, in de verificatietaak, lieten in de eerste plaats op zinsniveau evidentie zien voor een gelijktijdige toepassing van voorkennis en linguïstische informatiebronnen. Voor leken bleek geen verschil in verificatietijden tussen beide condities. Experts echter, profiteerden van hun voorkennis en verifieerden sneller in de Sr- dan in de Or- conditie. In de tweede plaats liet de interactietrend op zinsniveau voor het aantal correct beantwoorde beweringen ook voor leken een verschil zien: er was sprake van een kleiner verschil tussen de Sr- en de Or- conditie voor experts dan voor leken. In de derde plaats bleek op tekstniveau voor leken geen verschil tussen beide condities wat betreft aantal correct beantwoorde beweringen, experts presteerden echter beter in de expliciete dan in de impliciete conditie. Deze resultaten komen overeen met het interactie-effect op zinsniveau, al ging het daar om de verificatiesnelheid.

Het interactie-effect op tekstniveau komt niet overeen met de conclusie van McNamara & Kintsch (1996) dat een geëxpliciteerde tekst positief werkt voor leken, maar contraproductief kan zijn voor experts. In ons experiment bleek voor experts wel degelijk een faciliterend effect van het connectief *want*, terwijl de resultaten voor leken suggereren dat ze door hun gebrek aan voorkennis in beide condities niet in staat zijn goed te verifiëren.

Wat betreft de hoofdeffecten bleek ook in de verificatietaak dat Sr-zinnen minder complex zijn dan Or-zinnen. Opgemerkt dient te worden dat buiten de factor complexiteit nog een andere factor de resultaten in de verificatietaak beïnvloed kan hebben. De beweringen in de Sr- conditie kwamen namelijk wat betreft oppervlaktestructuur meer overeen met de doelzin dan de beweringen in de Or- conditie (respectievelijk *Slauerhoff bewonderde de Forum-oprichters* versus *De Forum-oprichters bewonderden Slauerhoff*). De oppervlakterepresentatie bestaat uit een letterlijke representatie van zinnen en tekst. De bewering in de Sr- conditie komt dus veel meer overeen met de oorspronkelijke doelzin (*Slauerhoff, die de Forum-oprichters bewonderde(n)*) dan de bewering in de Or- conditie. Dit zou de verificatie van de beweringen in de Sr- conditie ook gefaciliteerd kunnen hebben.

Voor de factor tekstcomplexiteit bleek in de verificatietaak geen faciliterende invloed van het connectief. De factor voorkennis ten slotte, bleek zowel op zins- als op tekstniveau een positief effect te hebben op de snelheid en de kwaliteit van de prestaties in de verificatietaak.

De vraag is nu of we kunnen stellen dat er overeenkomsten zijn tussen zins- en tekstniveau wat betreft de onmiddellijke invloed van voorkennis op de verwerking van linguïstische complexiteiten. Uit bovenstaande blijkt dat de gevonden interactie-effecten op beide niveaus inderdaad enigszins in dezelfde richting wijzen. De resultaten in de verificatietaak suggereren dat experts duidelijk profijt hebben van hun voorkennis bij het opdiepen van de benodigde informatie. De resultaten voor leken suggereren dat ze door hun gebrek aan voorkennis in veel gevallen niet in staat zijn geweest de zin of tekst goed te verwerken, noch in de complexe, noch in de niet-complexe conditie.

Hoewel de experimenten een aantal interessante gegevens hebben opgeleverd, is het duidelijk dat verder onderzoek vereist is om de algemene vraag naar interactie te beantwoorden. De vraag óf wereldkennis de verwerking van zinnen en tekst onmiddellijk beïnvloedt, kan aan de hand van deze experimenten zeker niet definitief beantwoord worden. Uit de resultaten bleek deze interactie in ieder geval voor zowel zins- als tekstniveau niet *tijdens*, maar wel *na* het lezen. Dit zou erop kunnen wijzen dat linguïstische kennis en wereldkennis niet tegelijkertijd worden toegepast *tijdens* de vorming van de initiële betekenis-

representatie van zinnen en tekst, maar dat pas daarna sprake is van interactie. Dit idee zou in vervolgonderzoek nader onderzocht moeten worden. Ook is het van belang niet alleen te onderzoeken of het zo is dat experts door hun voorkennis bepaalde processen sneller en beter kunnen doorlopen dan leken, maar ook of experts in sommige gevallen bepaalde processen kunnen overslaan om tot een zinvolle representatie van de zin of tekst te komen en of experts bepaalde processen op een ánder moment doorlopen dan leken.

Een methodologische conclusie is dat het voor de experimenten gekozen paradigma bruikbaar lijkt. Natuurlijk blijft het wel de vraag of we geen preciezere meetmethoden moeten toepassen om een interactie-effect tijdens het leesproces te kunnen vaststellen en om *exact* te kunnen bepalen op welk moment deze interactie precies plaatsvindt. Daartoe zullen we naast de *self paced reading*-methode ook gebruik maken van methoden als *eye tracking*. Meer in het algemeen werkte het paradigma waarin het variëren van complexiteit op zins- en tekstniveau werd gekruist met wel of geen voorkennis goed. Samen met de resultaten legt dit paradigma een veelbelovende basis voor vervolgonderzoek naar deze thematiek, die de interface onderzoekt van verwerkingsprocessen op zins- en op tekstniveau, van linguïstische kennis en wereldkennis.

● Bibliografie

- Bollen, K.A. (1989).** *Structural equations with latent variables*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Cozijn, R. (2000).** *Integration and inference in understanding causal sentences*. Proefschrift: Katholieke Universiteit Brabant.
- Cozijn, R., L. Noordman & W. Vonk (2003).** Afleidingen uit oogbewegingen: de invloed van het connectief *omdat* op het maken van causale inferenties. *Gramma/TTT* 9, 141-156
- Degand, L., N. Lefèvre & Y. Bestgen (1999).** The impact of connectives and anaphoric expressions on expository discourse comprehension. *Document Design* 1, 39-51.
- Degand, L. & T. Sanders (2002).** The impact of relation markers on expository text comprehension in L1 and L2. *Reading and Writing* 15, 739-757.
- Ferreira, F. & C. Clifton, Jr. (1986).** The independence of syntactic processing. *Journal of Memory and Language* 25, 348-368.
- Fodor, J.D. (1983).** *The modularity of mind*. Cambridge, M.A.: MIT Press.
- Frazier, L. (1987).** Syntactic processing: Evidence from Dutch. *Natural Language and Linguistic Theory* 5, 519-559
- Friederici, A.D., A. Hahne & D. Saddy (2002).** Distinct neurophysiological patterns reflecting aspects of syntactic complexity and syntactic repair. *Journal of Psycholinguistic Research* 31, 45-63.
- Gernsbacher, M.A. (1989).** *Language comprehension as structure building*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Gibson, E. (1998).** Linguistic complexity: Locality of syntactic dependencies. *Cognition* 68, 1-76.

- Hoeks, J.C.J., W. Vonk & H. Schriefers (2002).** Processing coordinated structures in context: The effect of topic-structure on ambiguity resolution. *Journal of Memory and Language* 46, 99-119.
- Just, M.A. & P.A. Carpenter (1992).** A capacity theory of comprehension: Individual differences in working memory. *Psychological Review* 99, 122-149.
- Kintsch, W. (1998).** *Comprehension. A paradigm for cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kintsch, W. & Franzke, M. (1995).** The role of background knowledge in the recall of a news story. In: R.F. Lorch & E.J. O' Brien (Eds.): *Sources of coherence in reading*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Mak, W.M. (2001).** *Processing relative clauses: Effects of pragmatic, semantic, and syntactic variables*. Proefschrift: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Mak, W.M., W. Vonk, W. & H.J. Schriefers (2002).** The influence of animacy on relative clause processing. *Journal of Memory and Language* 47, 50-68.
- McKeown, M.G., I.L. Beck, G.M. Sinatra & J.A. Loxterman (1992).** The contribution of prior knowledge and coherent text to comprehension. *Reading Research Quarterly* 27, 79-93.
- McNamara, D.S. & W. Kintsch (1996).** Learning from texts: Effects of prior knowledge and text coherence. *Discourse Processes* 22, 247-288.
- McNamara, D.S., E. Kintsch, N.B. Songer & W. Kintsch (1996).** Are good texts always better? Interactions of text coherence, background knowledge, and levels of understanding in learning from text. *Cognition and Instruction* 14, 1-43.
- Millis, K.K. & M.A. Just (1994).** The influence of connectives on sentence comprehension. *Journal of Memory and Language* 33, 128-147.
- Mulder, G. (te verschijnen).** *Causal Coherence: the role of surface code and meaning representation in the processing of causal relations*. Universiteit Utrecht. Niet gepubliceerd manuscript.
- Noordman, L.G.M. & W. Vonk (1992).** Readers' knowledge and the control of inferences in reading. *Language and cognitive processes* 7, 373-391.
- Noordman, L.G.M., & W. Vonk (1997).** The different functions of a conjunction in constructing a representation of the discourse. In J. Costermans & M. Fayol (eds.), *Processing interclausal relationships. Studies in the production and comprehension of text*. (75-93). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Noordman, L., W. Vonk & H.J. Kempff (1993).** Causal inferences during the reading of expository texts. *Journal of Memory and Language* 31, 573-590.
- Roller, C.M. (1990).** The interaction between knowledge and structure variables in the processing of expository prose. *Reading Research Quarterly* 25, 79-89.
- Sanders, T.J.M. (2001).** Structuursignalen in informerende teksten. Over leesonderzoek en tekstadviezen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 23, 1-21.
- Sanders, T.J.M., W.P.M. Spooren & L.G.M. Noordman (1992).** Toward a taxonomy of coherence relations. *Discourse Processes* 15, 1-35.
- Sanders, T.J.M., W.P.M. Spooren & L.G.M. Noordman (1993).** Coherence relations in a cognitive theory of discourse representation. *Cognitive Linguistics* 4, 93-133.
- Sanders, T.J.M. & L.G.M. Noordman (2000).** The role of coherence relations and their linguistic markers in text processing. *Discourse Processes* 29, 37-60.

- Sanders, T. & W. Spooren (2001).** Text representation as an interface between language and its users. In: T. Sanders, J. Schilperoord, & W. Spooren (eds.). *Text representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam/Philadelphia :John Benjamins Publishing Company, 1-25.
- Singer, M. (1990).** *Psychology of language. An introduction to sentence and discourse processes*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Stowe, L (1986).** Evidence for on-line gap location. *Language and Cognitive Processes* 1, 227-245.
- Swinney, D.A. (1979).** Lexical access during sentence comprehension: (Re)consideration of context effects. *Journal of verbal learning and verbal behaviour* 18, 545-569.
- Trueswell, J.C., M.K. Tanenhaus & S.M. Garnsey (1994).** Semantic influences on parsing: Use of thematic role information in syntactic ambiguity resolution. *Journal of Memory and Language* 33, 285-318.
- Tyler, L.K., & W.D. Marslen-Wilson (1982).** The on-line effect of semantic context on syntactic processing. *Journal of verbal learning and verbal behaviour* 16, 683-692.
- Versteeg, N. (2002).** *Linguïstische kennis en wereldkennis: interactie of autonomie?* Scriptie: Universiteit Utrecht.
- Vonk, W. (2001).** Zin in tekst. Psycholinguïstisch onderzoek naar het begrijpen van tekst. *Gramma/TTT* 8, 267-285.
- Voss, J.F., & G.L. Bisanz (1985b).** Knowledge and the processing of narrative and expository texts. In: B.K. Britton & J.B. Black (eds.), *Understanding expository text*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc, 173-198.

De syntaxis van imperatiefsubjecten en modale partikels: een pragma-semantische benadering

EGBERT FORTUIN*

Abstract

This paper presents an analysis of the relation between the use of the subject with the imperative in Dutch (CIC), and the use of modal particles, more in particular the question why the use of a subject in most contexts necessitates the use of a modal particle. It is shown that factors such as the information structure of the CIC, the valency of the CIC (intransitive or transitive) and the occurrence of forms such as adverbs determine whether a CIC can occur without a modal particle or not. It is argued that this phenomenon can best be explained in terms of the *semantic-pragmatic (in)compatibility* between the different functions of the CIC on the one hand, and the functions of the different modal particles, and the function of the imperative without modal particle, on the other. As such, this analysis stresses the fundamental importance of pragmatics and semantics in the syntactic analysis.

I Introductie

Wat is de relatie tussen het optreden van het subject en het optreden van modale partikels bij de imperatiefconstructie met subject in het Nederlands? Ik zal de centrale vraag van dit artikel illustreren aan de hand van een aantal voorbeelden. In het Nederlands is de meest prototypische directieve constructie de imperatiefconstructie. In deze constructie staat het werkwoord in de imperatiefvorm (verder afgekort als ‘imperatief’):

(1) Let eens op!

In de imperatiefconstructie wordt de beoogde agens van de door de imperatief uitgedrukte handeling, de toehoorder, niet door een aparte vorm uitgedrukt. Er bestaat echter een corresponderende directieve constructie met een persoonlijk voornaamwoord (*jij, jullie* of *u*) en inversie van woordvolgorde (de imperatief en het subject van de imperatief in deze constructie worden steeds vetgedrukt aangegeven in dit artikel):

* Adres: Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Geesteswetenschappen, afdeling Slavische Taalkunde, Spuistraat 210, 1012 VT Amsterdam. E-mail: E.L.J.Fortuin@uva.nl. Ik dank Adrie Barentsen, Vincent van Heuven en Theo Janssen en voor hun waardevolle commentaar op een conceptversie van het artikel en Rob Kirsner voor het verwijzen naar relevante literatuur. Ook wil ik graag de redactie van Nederlandse Taalkunde en de anonieme beoordelaar bedanken voor hun op- en aanmerkingen op de eerste versie van het artikel.

- (2) **Let jij** eens op!
- (3) **Letten jullie** eens op!
- (4) **Let u** eens op!

Omdat het persoonlijk voornaamwoord congrueert met het werkwoord kan het als *subject* van het finiete werkwoord worden gezien. In het vervolg zal ik in het geval van dit type directieve constructie spreken van de *congruerende imperatiefconstructie* (CIC), omdat congruentie een belangrijk kenmerk is van deze imperatiefconstructie.¹ Een opvallend kenmerk van de CIC is dat deze in veel contexten optreedt met een modaal partikel (zoals *nou, toch, maar* of *eens*), terwijl corresponderende imperatieven zonder subject ook zonder modaal partikel kunnen optreden:²

- (5) a ?**Let jij** op!
- b Let op! (vergelijk (1))

Hoewel er een sterke correlatie is tussen het optreden van imperatiefsubjecten en modale partikels, zijn er ook contexten waarin de CIC voorkomt *zonder* modale partikels. Factoren die het optreden van de CIC zonder modaal partikel bevorderen zijn onder andere de transitiviteit van de constructie (6a-c); de informatiestructuur van de zin (zinsaccentuatie), in het bijzonder de accentuatie van het persoonlijk voornaamwoord (7a-b), het optreden van adverbia (8a), het gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden *jullie* en *u* (8b), en het al dan niet optreden van aanspreekvormen (6a,c en 8c):

- (6) a Eveline, **geef jij** de moed NIET op! (transitieve constructie met aanspreekvorm)
- b **Hou JIJ** je mond! (transitieve constructie met accent op *jij*)
- c **Let jij** OP, dat je geen KOUvat, Ans! (constructie met voorzetselvoorwerpzin en aanspreekvorm)
- (7) a **Let JIJ** op! (laatste zinsaccent op *jij*)
- b **Let JIJ** OP, dan ga ik even liggen. (rekking van *jij*)
- (8) a **Let jij** ALSjeblijft op! (adverbium)
- b **Komen jullie** BInnen! (gebruik *jullie*)
- c **Rot jij** OP trut! (aanspreekvorm)

De hierboven genoemde factoren zijn echter geen voldoende voorwaarden voor het optreden van de CIC zonder modaal partikel. In de imperatiefzinnen hieronder waarbij dezelfde factoren aanwezig zijn als in (6-8) kan bijvoorbeeld in tegenstelling tot (6-8) geen CIC worden gebruikt zonder modaal partikel, of zijn zulke zinnen minder acceptabel:

- 1 Naar mijn weten zijn er in de literatuur geen algemeen geaccepteerde benamingen in omgang voor deze constructie.
- 2 In dit artikel maak ik een onderscheid tussen zinnen die (in welke context dan ook) ongrammaticaal zijn (aangegeven met '*'), zinnen die een onnatuurlijk karakter hebben en daardoor onacceptabel zijn of zinnen die op zich acceptabel zijn, maar minder natuurlijk klinken. Beide geef ik aan met '?'. Bij het laatste type moet de acceptabiliteit van zinnen altijd gezien moet worden in relatie tot een bepaalde talige of pragmatische context. De relevante accenten geef ik in dit artikel met hoofdletters aan. Voor de discussie relevante constituenten geef ik met een streep aan.

- (9) **ZEG** ?jij / jij eens / iets! (transitieve constructie)
- (10) **Vertel** ?JII / JII maar eens / waarom je dat geDAAN hebt. (accent op jij)
- (11) **Houden** ?jullie / jullie eens / OP! (gebruik *jullie*)
- (12) **Kom** ?jij / jij maar / HIER, Jan! (aanspreekvorm)

Corresponderende imperatieven zonder subject kunnen daarentegen zowel met als zonder modaal partikel optreden, bijvoorbeeld: *Zeg (eens) iets!*; *Kom (maar) hier, Jan!*

De relatie tussen imperatiefsubjecten en modale partikels is opmerkelijk omdat er op het eerste gezicht geen verband lijkt te zijn tussen deze twee categorieën. Wat deze relatie verder interessant maakt is dat er bij dit verschijnsel factoren van zowel syntactische, semantische, pragmatische als prosodische aard een rol spelen. Er is hier sprake van een syntactische relatie tussen de grammaticale of syntactische categorie 'subject' en modale partikels, waarbij ook de transitiviteit van de constructie een rol speelt, maar het gaat ook om een constructie met een bepaalde betekenis en om modale partikels met hun betekenis. Het is ook voor de hand liggend te veronderstellen dat pragmatische factoren van belang zijn bij de vraag wanneer wel of geen subject of modaal partikel wordt uitgedrukt. De imperatief en modale partikels spelen per definitie een functie in de sociaal-talige interactie tussen de spreker en de hoorder. Bovendien spelen de talige en niet talige context waarin de CIC wordt geuit, en de communicatieve doelen van de spreker een rol bij de hierboven genoemde verschijnselen. Bij het gebruik van de CIC zijn ten slotte prosodische verschijnselen als zinsaccentuatie van invloed.

Door de veelheid aan verschillende factoren is het hier genoemde verschijnsel een interessant object voor een taalkundige analyse. Hierbij is het centrale punt waarom, in tegenstelling tot de imperatiefconstructie zonder subject, de CIC in sommige gevallen kan of moet optreden met modale partikels en welke factoren in de verklaring daarvan in beschouwing moeten worden genomen.³ In dit artikel zal ik betogen dat de genoemde syntactische verschijnselen teruggevoerd kunnen worden op semantisch-pragmatische factoren. Het artikel beoogt hiermee niet alleen bij te dragen aan de kennis over het gebruik van de CIC en het gebruik van imperatieven met of zonder modale partikels in het Nederlands, maar ook inzicht te verschaffen in de interactie van pragmatische, semantische en prosodische factoren in de syntaxis.

Bij de verzameling van de data voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van twee bronnen: (i) voorbeelden van het Internet via de zoekmachine Google en (ii) voorbeelden die door mijzelf zijn geconstrueerd en waarvan de beoordeling dus gebaseerd is op de talige intuïtie van de auteur. Deze laatste categorie betreft vooral niet acceptabele zinnen die in de tekst aangegeven zijn met een vraagteken. De genres van de teksten van het Internet verschillen: literatuur, journalistieke teksten, niet literaire verhalen, persoonlijke websites, forums, etc. Omdat de zinnen afkomstig zijn van sites die in veel gevallen waarschijnlijk niet terugvindbaar zijn voor andere onderzoekers, heb ik niet systematisch de bron ver-

3 In de literatuur bestaan naar mijn weten geen uitgewerkte analyses van de relatie tussen het gebruik van het subject in het geval van de imperatief en het gebruik van modale partikels. De enige die in algemene zin verwijst naar dit verschijnsel is naar mijn weten Coppen (1994). Hij suggereert een generatief georiënteerde syntactische verklaring te zoeken.

meld bij de verschillende zinnen. Waar dit relevant is heb ik wel het genre van de tekst aangegeven.⁴

Het artikel heeft de volgende structuur. In de §2 geef ik een korte beschrijving van de formele structuur van de CIC. In §3 ga ik in op de betekenis en functie van de CIC en de onderverdeling in drie basisgebruiken. In §4 bespreek ik de betekenis van modale partikels die optreden met imperatiefvormen en de betekenis en gebruiksmogelijkheden van de imperatief zonder modale partikels. In §5 bespreek ik de relatie tussen de drie gebruikstypen van de CIC en de vraag wanneer en waarom deze kunnen voorkomen met of zonder modale partikels. In §6 geef ik ten slotte de conclusie van het artikel.

● 2 Formele identificatie van de CIC

De CIC bestaat minimaal uit een werkwoord (V, verbum) en het persoonlijk voornaamwoord *jij, jullie* of *u* (S, subject). Hiernaast kunnen andere constituenten worden gebruikt zoals (indirecte) objecten horend bij het werkwoord, en plaatsbepalingen, adverbia, partikels, etc. De CIC vertoont zogenaamde inversie van woordvolgorde, wat betekent dat het persoonlijk voornaamwoord meteen na de imperatief staat: V + S + X.

Het persoonlijk voornaamwoord *jij* treedt altijd op in de volle vorm: **Wees je eens aardig tegen haar!* Als zodanig is het gebruik te vergelijken met het gebruik van het aanwijzend voornaamwoord *jij* als aanspreekvorm in zinnen als *Kom hier, jij!* **je!*

In het geval van het persoonlijk voornaamwoord *jij* wordt de gewone verbuiging van de imperatief gebruikt, d.w.z. de stam van het werkwoord (of eerste persoonsvorm), en in het geval van het werkwoord *zijn* de vorm *wees*. In het geval van het persoonlijk voornaamwoord *jullie* wordt de meervoudsverbuiging [stam + *-en*] gebruikt, en in het geval van het persoonlijk voornaamwoord *u* [stam + *-t*]. In de standaardtaal wordt hier ook als stam

- 4 De reden waarom ik gebruik heb gemaakt van internetvoorbeelden is dat het Internet een zeer uitgebreide bron biedt voor minder voorkomende maar wel acceptabele voorbeelden. De waarschijnlijkheid dat dergelijke voorbeelden in even grote mate te vinden zijn in bestaande corpora voor het Nederlands is relatief klein. Nadeel van de gebruikte methodiek is echter wel dat het door de hoeveelheid van data op het Internet en door het instabiele karakter van het Internet veelal ondoenlijk is om alle voorbeelden te classificeren en te analyseren en op basis daarvan statistische uitspraken te doen. Als zodanig is de toegepaste methodiek dan ook niet te vergelijken met corpusonderzoek. Er zijn meer 'knelpunten' verbonden aan het werken met voorbeelden van het Internet. Ten eerste is het vaak moeilijk te beoordelen wie de zinnen geschreven heeft. Bij (discussie)forums is het taalgebruik bovendien vaak plat, en volgens de norm niet acceptabel. Bij zogenaamde chatsites speelt daarbij nog mee dat taalgebruikers snel zinnen moeten intypen, wat soms leidt tot een geheel eigen soort taalgebruik. Ten tweede is het in de geschreven taal, waar accentuatie en intonatie meestal niet worden aangegeven, bij sommige zinnen niet goed te bepalen met wat voor type CIC men te maken heeft. In sommige gevallen zijn zinnen voorgelegd aan andere sprekers van het Nederlands met de vraag om de zinnen uit te spreken of om de acceptabiliteit te beoordelen. Bij het werken met acceptabiliteitsoordelen, zowel daar waar het gaat om oordelen op basis van de intuïtie van de auteur, en oordelen door anderen is de gebruikte methodiek niet gebaseerd op wetenschappelijk geaccepteerde methoden voor de uitlokking en statistische verwerking van oordelen. Voor de meeste zinnen in dit onderzoek is de mate van acceptabiliteit evident, waardoor de gebruikte methode geen bezwaar oplevert. Voor zinnen waar de acceptabiliteit minder evident is, of bij het beoordelen van zinnen op een schaal van acceptabiliteit, kan een meer solide onderbouwing van de acceptabiliteitsbeoordeling van de bestudeerde zinnen nodig zijn. Een dergelijke aanpak kan mogelijk worden gebruikt bij vervolgonderzoek.

in het geval van het werkwoord *zijn* de vorm *wees*- gebruikt, hoewel sommige sprekers bij *jullie* ook de meervoudsvorm *zijn* accepteren of prefereren (zie Hoekstra, 1998).

De verbuiging van het werkwoord wijst erop dat er in het geval van de CIC sprake is van congruentie tussen het persoonlijk voornaamwoord en het werkwoord vergelijkbaar met de congruentie tussen de persoonsvorm en het subject in gewone finiete constructies. Dit betekent dat het persoonlijk voornaamwoord in de CIC de functie heeft van *subject*. Hierin verschilt de CIC van de imperatiefconstructie met een persoonlijk voornaamwoord *jij* of *jullie* in de functie van een aanspreekvorm, waarbij deze vormen als toevoeging aan het einde van de imperatiefzin worden geplaatst: *Kom hier, jij/jullie/jongens/Peter!* In dergelijke zinnen blijft de imperatiefvorm altijd in het enkelvoud staan, ook als deze meervoudig wordt geïnterpreteerd. Syntactisch gezien is het persoonlijk voornaamwoord in deze constructie dan ook niet aan het werkwoord gebonden hetgeen ook blijkt uit het feit dat het met niet-finiete vormen kan voorkomen: *Rustig, jij/jullie!*; *Ophouden, jij/jullie!*; *Eruit, jullie!*

De inversievolverde komt behalve bij de CIC ook voor in zinnen die een wens, conditie of vraag uitdrukken: *Kwam jij maar hier!*; *Kom jij hier, dan ga ik weg*; *Kom jij hier?* Naast de typische inversie van de woordvolgorde deelt de CIC bepaalde semantische, syntactische en pragmatische eigenschappen met andere zinnen met inversie. Semantisch gezien is bijvoorbeeld opvallend dat in al deze constructies de handeling een hypothetisch karakter heeft. Op grond van dergelijke gedeelde eigenschappen is het mogelijk om te spreken van de abstracte *inversieconstructie*. Deze abstracte constructie kan gezien worden als de verzameling van semantisch-syntactische informatie die alle inversieconstructies met elkaar delen. De verschillende inversieconstructies verschillen ook van elkaar op bepaalde punten, zo kan bijvoorbeeld het subject van een wenszin of vraagzin ook het gereduceerde *je* zijn. In het kader van dit artikel zal ik niet ingaan op de vraag welke eigenschappen de CIC deelt met de andere inversieconstructies en met de abstracte inversieconstructie. Ik zal wel een opmerking maken over de relatie met vraagzinnen met inversie.

Op grond van semantische en syntactische overeenkomsten tussen de imperatief met inversie en vraagzinnen met inversie zou men kunnen stellen dat CIC's geen *eigenlijke* imperatieven zijn, maar vraagzinnen die als directief worden geïnterpreteerd. Ik denk echter niet dat men in het hedendaagse Nederlands de CIC kan herleiden tot een vraagzin. Hiervoor zijn een tweetal argumenten te geven.

Allereerst wordt de CIC gebruikt in contexten waar een vraaginterpretatie om pragmatisch-semantische gronden niet mogelijk is. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het partikel *maar*, dat zich door zijn betekenis niet laten verenigen met de betekenis en functie van een vraagzin (zie ook van Heuven & Kirsner, 2002). Een zin als *Kom jij maar eens hier* is dan ook een duidelijk voorbeeld van een CIC en kan niet als vraagzin worden geïnterpreteerd.

Ten tweede verschilt de intonatie van vraagzinnen van die van CIC's. Van Heuven & Kirsner (2004) betogen op grond van perceptie-onderzoek naar de zin *Neemt u de trein naar Wageningen* dat er twee basale typen contouren of tonen te onderscheiden zijn aan het zinseinde ('phrase final boundary tones'), namelijk 'laag' en 'niet laag'. De lage toon wordt gebruikt bij declaratieve zinnen en de CIC. De niet lage toon wordt gebruikt bij vragen en in het geval de spreker de hoorder om verdere aandacht vraagt, zoals in het geval dat de uiting nog niet is afgerond ('continuation'), bijvoorbeeld bij een conditionele zin. Van Heuven & Kirsner (2004) stellen dat de overgang van de 'vraagtoon' naar de 'continuatie-ton' een continuüm is, d.w.z. geen duidelijke begrenzingen heeft, waardoor er van één

fonologische categorie kan worden gesproken. Het verschil tussen bovengenoemde twee type tonen kan geïllustreerd worden aan de hand van de volgende zinnen:

- (13) a Een douanier spoot een tube met tandpasta leeg op een handdoek, een ander brak met zijn tanden een stukje van een vitaminepil en proefde ervan. **'Komt u MEE.'** Haeckel werd aan zijn arm een hokje ingetrokken dat met een gordijn was afgesloten.
- b De auto hield stil voor een fraai oud pand. 'We zijn er,' zei de professor. **'Komt u MEE?'** De student stapte uit en volgde hem naar de voordeur.

Zowel in (13a) als in (13b) gaat het om directieven: de spreker wil de hoorder ertoe bewegen een bepaalde handeling uit te voeren. In (13b) gaat het echter om een vraagzin met een directieve interpretatie, terwijl het in (13a) gaat om een CIC. In het schrift zijn deze twee verschillende typen constructies met een verschillende interpunctie aangegeven. Vragen worden met een vraagteken aangegeven, en directieven met een uitroepteken of zonder interpunctie. In de gesproken taal correspondeert dit met een verschil in intonatie. In de gesproken taal wordt (13b) uitgesproken met een duidelijke stijging van de toon aan het zinseinde, terwijl die in (13a) ontbreekt. Het semantisch-functionele verschil tussen deze twee constructies heeft te maken met een verschil in houding die de spreker aanneemt ten opzichte van de hoorder. Anders dan bij de CIC laat de spreker in het geval van de vraagzin de hoorder in zijn presentatie de keuze om al dan niet over te gaan tot het realiseren van de handeling. Hoewel de spreker niet in eerste instantie anticipeert op een antwoord van de hoorder (*ja, nee, etc.*) laat hij de hoorder in principe de ruimte om al dan niet negatief op het verzoek te reageren. Het duidelijk 'directieve' karakter van de CIC ten opzichte van de vraagzin wordt in (13a) onderstreept door de context waarbij de spreker de hoorder een bevel geeft. Het functionele verschil tussen de CIC en vraagzinnen met inversie en een directieve interpretatie is overigens niet in alle contexten even duidelijk.⁵ Zo is bijvoorbeeld opvallend dat zinnen met de imperatiefvorm *wees* of *wezen* - een vorm die qua morfologie geheel of gedeeltelijk overeenkomt met *wees* in de gewone imperatiefzin - ook voorkomt in vraagzinnen. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende zinnen met *u* (alle voorbeelden van het Internet):

5 Het onderzoek van Van Heuven & Kirsner (2004) lijkt te impliceren dat er wat betreft intonatie een duidelijke begrenzing is tussen CIC's en vraagzinnen met inversie en een directieve *interpretatie*. Een mogelijk complicerende factor bij de vraag of hun onderzoek een antwoord geeft op deze vraag is dat zij in het geval van het directieve gebruik van de inversieconstructie spreken van een 'command'. In hun artikel geven Van Heuven & Kirsner echter geen functionele definitie van deze term, waardoor niet duidelijk is welke instructies de proefpersonen hieromtrent hebben gekregen bij het categoriseren van de uitingen. De term 'command' is naar mijn idee echter verwarrend omdat deze verwijst naar een directief met een bepaald karakter, namelijk een bevel. Directieven, waaronder de CIC, kunnen echter ook een ander pragmatisch karakter hebben (wens, advies, instructie, suggestie, permissie, etc.) (zie bijvoorbeeld Fortuin, 2000: 82-83 voor een bespreking van deze typen bij de imperatief in het Russisch). De test van Van Heuven & Kirsner sluit daarom mogelijk niet uit dat er intonationale verschillen zijn tussen de verschillende pragmatische imperatiefotypen. Zo neem ik in imperatieven (of CIC's) met *eens* een licht stijgende intonatie aan het zinseinde waar (*Kom eens hier*), die niet aanwezig is bij *maar* (*Kom maar hier*). Dit veronderstelde verschil in intonatie kan misschien gekoppeld worden aan de betekenis van deze partikels enerzijds en de betekenis van de stijgende respectievelijk dalende intonatie anderzijds. Dit zou gerelateerd kunnen worden aan de opmerkingen van Van Heuven & Kirsner (2004) over de relatie tussen stijging of daling van toon aan het zinseinde en de sociaalhiërarchische houding tussen spreker en hoorder.

- (14) **Weest u** wel een beetje voorZICHTig als u onze Schotse hooglanders tegenkomt?
- (15) Met een studieverzekering spaart u voor een uitkering ineens of een serie uitkeringen gespreid over een aantal jaren. Dat kan al dan niet op basis van aandelen maar **weest u** wel voorZICHTig.⁶
- (16) **Bent u** wel een beetje voorzichtig, straks?

Het gebruik van het vraagteken in (14), in tegenstelling tot in (15), geeft aan dat de uiting het karakter van een vraag heeft. Tegelijkertijd is (14) ook een voorbeeld van een CIC, wat onder meer blijkt uit het gebruik van de imperatiefvorm *weest*. Een zin als deze kan overigens geparafraseerd worden met de niet imperatieve werkwoordsvorm *bent* als in (16) zonder groot betekenisverschil. Ook in andere gevallen wordt het directieve karakter van vraagzinnen met inversie ondersteund, bijvoorbeeld door middel van modale partikels (17a) of adverbia (17b), terwijl in andere gevallen een uitroepteken wordt gebruikt terwijl de constructie eigenschappen heeft van een vraagconstructie, zoals in (17c) met de constructie met *willen* (alle voorbeelden van het internet):

- (17) a **Komt u eens even** MEE?
b **Heb jij alsjeblieft** nog wat COLA?
c Ober, er drijft een vlieg in mijn soep! **Wilt u** alstublieft STIL zijn, meneer, anders wil iedereen er een!

Naar mijn idee kan de CIC het beste gezien worden als een eigenstandige gebruiksvaariant van de abstracte inversieconstructie, die de belangrijkste eigenschap van de gewone imperatiefconstructie heeft, namelijk de imperatiefvorm en de betekenis daarvan. De CIC deelt de meeste eigenschappen met de imperatiefconstructie zonder subject in die gevallen waar het subject van de CIC enkelvoudig is (*jij*) omdat dan de verbuiging van het werkwoord bij de imperatiefconstructie en de CIC identiek is. Ondanks de verschillen tussen de CIC en andere varianten van de inversieconstructie, in het bijzonder vraagzinnen, is het in sommige gevallen moeilijk uit te maken of een uiting gecategoriseerd moet worden als een vraagconstructie of als een imperatiefconstructie.

3 Betekenis en gebruik CIC

3.1 Gebruikstypen van de CIC

De functie van de imperatiefvorm in de CIC is identiek aan de functie van de imperatief zonder subject: 'de spreker geeft de hoorder een impuls om de door de imperatiefvorm uitgedrukte handeling te realiseren'. In prototypische gevallen gaat het erom dat de hoorder de handeling ook daadwerkelijk uitvoert; in specifieke, meest conditionele contexten,

6 Op het Internet werden ook voorbeelden geattesteerd met *jullie*, bijvoorbeeld *Wezen jullie lief voor elkaar?* Ik heb geen voorbeelden met *jij* geattesteerd, maar er lijkt geen principieel bezwaar tegen zinnen als: *Wees jij een beetje aardig tegen haar?* Overigens werden op het Internet ook voorbeelden geattesteerd van directieve zinnen met *u* en de vorm *bent* in plaats van *weest*: *Bent u alstublieft niet teleurgesteld*. De keuze voor *bent* is wellicht regionaal bepaald; hiernaast spelen mogelijk ook factoren van taalverandering een rol.

gaat het erom dat de hoorder zich voorstelt dat hij de handeling uitvoert, bijvoorbeeld: *Word maar eens ziek als je niet verzekerd bent, dan piep je wel anders!* Bij de ‘zich voorstellen’ interpretatie is het relevant dat de hoorder zich de consequenties van de realisatie van de handeling, die al dan niet door de zin erna worden uitgedrukt, aantrekt. Een conditionele context is overigens geen verplicht onderdeel van dit soort zinnen, bijvoorbeeld: *Zie hem maar eens te bellen!* Door de pragmatische context in combinatie met de talige context (met name het gebruik van *maar eens*), is duidelijk dat de spreker de hoorder er niet daadwerkelijk toe wil aanzetten om de handeling uit te voeren. Ook in deze zin is het echter relevant dat de hoorder zich de ‘consequenties’ van de ‘realisatie’ van de handeling aantrekt. Zo kan deze zin uitgebreid worden met *Dat gaat je toch niet lukken*. Voor een uitgebreide discussie van deze betekenis verwijs ik naar Fortuin (2003).

De imperatief wordt in de meeste gevallen gebruikt zonder persoonlijk voornaamwoord met de status van subject. De imperatief veronderstelt dat het duidelijk is tot wie de impuls gericht is: de hoorder of groep van hoorders in de spreker-hoorder context. Aangezien het idee van ‘beoogde agens’ deel uitmaakt van de imperatiefbetekenis, hoeft de bedoelde agens van de handeling dan ook niet met een aparte vorm te worden uitgedrukt. In die gevallen dat het subject wél wordt uitgedrukt met een persoonlijk voornaamwoord zijn er dan ook speciale semantische of communicatieve factoren in het spel die het gebruik en expliciteren van het subject nodig maken. Deze factoren verschillen per type persoonlijk voornaamwoord.

Het voornaamste functionele verschil tussen zinnen zonder subject en zinnen met *jij* of *jullie* is dat in zinnen met *jij* of *jullie* de enkelvoudige of meervoudige aard van de agens expliciet wordt gemaakt. Hiermee is het getal van de uitvoerder(s) niet meer van de pragmatische context afhankelijk. In het geval van *jullie* betekent dit dat de relevante uitvoerders van de imperatiefhandeling niet per se toehoorder hoeven zijn. Een zin als *Komen jullie morgen wel op tijd!* kan dan ook geuit worden tegen één persoon, maar betrekking hebben op meerdere personen. Bij de CIC met *u* kan de uitvoerder zowel enkelvoudig als meervoudig zijn, afhankelijk van de pragmatische context. In tegenstelling tot zinnen zonder subject of zinnen met *jij* of *jullie* hebben dergelijke zinnen een meer beleefd en formeel karakter. De behoefte van de spreker om een dergelijk formeel karakter uit te drukken is voldoende reden om *u* te gebruiken. Hiermee verschilt het gebruik van *u* van het gebruik van *jij* en *jullie*. Toch spelen ook in het geval van *jij* en *jullie* vergelijkbare factoren een rol. Zo is het gebruik van *jij* (en *jullie*) per definitie een explicitering van de meer informele sociale verhouding tussen spreker en hoorder.

De meest algemene functie van *jij* in de CIC is de talige explicitering van de hoorder als beoogde uitvoerder van de imperatiefhandeling. Er zijn in principe drie basisfuncties van de CIC te onderscheiden op grond van de plaatsing van het zinsaccent in de constructie, waarbij de reden om het subject van de imperatief te expliciteren verschilt:

vS(x) (contrastinterpretatie):	selectie S voor handeling V
vSX (geschiktheidsinterpretatie):	toewijzing X aan S
vsX (gerichtheidsinterpretatie):	noemen S behorend bij X

Aangezien het enige verschil tussen deze typen het accent is, moeten de verschillen in betekenis dan ook gekoppeld worden aan de bijdrage van de functie en de betekenis van

het zinsaccent (zie Verhagen, 1986 voor een bespreking van de betekenis van zinsaccent). Hoewel de accentuatie een formeel criterium biedt om deze typen te onderscheiden, is het in sommige gevallen moeilijk duidelijke grenzen te trekken. Hieronder zal ik deze drie basistypen meer in detail bespreken. Hierbij zal ik mij vooral richten op het persoonlijk voornaamwoord *jij* en in sommige gevallen verwijzen naar de andere persoonlijke voornaamwoorden.

3.2 Selectie S: Contrastinterpretatie

Duidelijke voorbeelden van zinnen met een contrastinterpretatie zijn hieronder te vinden:

- (18) a Met een grote pan togen wij de wei in. Sipke zou melken en ik moest het schaap vasthouden. Sipke schoof de pan tussen de achterpoten, en begon te melken. Toen de bodem nauwelijks bedekt was met melk, liet het schaap een keutel vallen in de pan. Sipke keerde de pan om, en begon opnieuw. Alles ging nu goed. Nu het tweede schaap. Let *jij* nu ook goed op, zei hij tegen mij, dat het niet weer gebeurt. Hoe kan ik nu kop en staart tegelijk in de gaten houden, wierp ik tegen, *jij* zit er met de neus bovenop, **let JIJ** maar op.
- b Mijn pa is later terug gelopen om hem te laten signeren. “**Doe JIJ** dat nou”, zei hij, maar ik verlegen schijtert vind dat dan raar om handtekeningen te vragen.

In dit type zinnen heeft het persoonlijk voornaamwoord het laatste zinsaccent: vSx. Door de functie en betekenis van het accent op het persoonlijk voornaamwoord wordt uitgedrukt dat de hoorder, en niet iemand anders, de beoogde uitvoerder van de handeling is. In dit type zinnen wordt het subject geselecteerd om het contrast met een ander subject uit te drukken. Zinnen met *zelf* als **Ga *jij* ZELF maar naar de winkel** kunnen ook tot dit type worden gerekend, ondanks dat *jij* niet geaccentueerd is. In dit soort zinnen vormen *jij* en *zelf* een eenheid wat betreft de accentuatie.

3.3 Toewijzing X aan S: Geschiktheidsinterpretatie

Voorbeelden van zinnen met een geschiktheidsinterpretatie zijn hieronder te vinden:

- (19) a **Ga JIJ** maar naar BUIten, dan ga ik wel naar binnen.
- b **Ga JIJ** OOK maar naar buiten toe.
- (20) a Peter, je moet niet zo zeuren over Jeroen, **let JIJ** maar op jeZELF.
- b Henk van Hulst, mijn eerste trainer, was er ook bij betrokken. Dat was maar goed ook. Af en toe hadden Alex en ik het hèlemaal gehad met elkaar. Henk zat op dezelfde golflengte. Hij zei: “**doe JIJ** maar eens dingen die je niet graag DOET.”
- c Maar natuurlijk wilde hij Spitsneus best even helpen. Hij klom ook op het bureaublad. Spitsneus zei: “**Ga JIJ** nou eens even op die KNOP daar zitten.” Dat deed Zwartmuts maar hij schrok toch wel een beetje toen hij opeens met muis en al aan de kant werd geduwd.

In de zinnen hierboven is de imperatiefvorm niet geaccentueerd, het persoonlijk voornaamwoord wel geaccentueerd en ligt het laatste zinsaccent op een andere constituent na de persoonsvorm die deel uitmaakt van de VP zoals een object, bepaling of negatie (als in *Probeer JIJ nou eens even, even, NIET!*). In zinnen waar er na de persoonsvorm geen accentueerbare constituent staat, bijvoorbeeld *STOP jij maar eens, VerTEL jij maar eens wat*, heeft het werkwoord het laatste accent: Vs. Dergelijke zinnen zijn qua accentuatie niet te onderscheiden van zinnen met een gerichtheidsinterpretatie (type iii), die ik in de volgende paragraaf bespreek. In zinnen met scheidbaar intransitieve werkwoorden zoals *Kom JIJ maar eens HIER!* is de accentuatie daarentegen wel een formeel criterium om de geschiktheidsinterpretatie te onderscheiden van de gerichtheidsinterpretatie.

Zinnen met een geschiktheidsinterpretatie hebben de volgende semantische structuur. Bij de selectie van een bepaald subject wordt een bepaalde handeling of het object van een bepaalde handeling geselecteerd en aan het subject 'toegewezen'. Op semantische gronden zijn twee typen te onderscheiden.

In het eerste type wordt het idee van 'toewijzen' opgeroepen door een expliciet contrast tussen de handeling die de hoorder geacht wordt uit te voeren en een handeling van iemand anders. In deze zinnen selecteert het accent op *jij* de relevante uitvoerder, en het accent op (een deel van de) VP de daarbij behorende handeling. Zo wordt in (19a) het gebruik van *jij* ondersteund door de contrastieve context: de spreker identificeert of selecteert de hoorder ('jij') en de handeling van de hoorder ('naar buiten gaan'), die wordt afgezet tegen de spreker ('ik') en de handeling van de spreker ('naar binnen gaan'). In zinnen van dit type wordt soms de naam van de hoorder gebruikt om de hoorder te identificeren, bijvoorbeeld omdat er meerdere hoorders zijn, bijvoorbeeld *Jan, ga JIJ maar naar BUIten toen, en Peter, blijf JIJ maar BInnen*. Ook in zinnen met het adverbium *ook* als in (19b) wordt een relatie wordt gelegd tussen de beoogde handeling van de hoorder en eenzelfde soort handeling door een andere agens. In deze zin wordt het optreden van het persoonlijk voornaamwoord mogelijk gemaakt door *ook*. In dit type zinnen kan *jij* worden weggelaten, maar in dat geval blijft de relatie tussen de hoorder en de andere agens minder expliciet.

In het tweede type is er geen expliciete context van contrast. Door het gebruik van het geaccentueerde *jij* wordt de hoorder 'persoonlijk' aangesproken of geïdentificeerd en wordt duidelijk dat hier gaat om een uitspraak die specifiek tot hem gericht is. Het accent op *jij* voegt in relatie tot het accent op een onderdeel van de VP het idee toe dat handeling X specifiek bedoeld of geschikt is voor subject S: de juiste handeling wordt aan het juiste subject toegewezen waardoor het idee wordt gecreëerd van een voor het subject uniek bedoelde handeling. In dit type zinnen wordt soms een naam gebruik om een persoonlijke setting te creëren waarbinnen het optreden van het persoonlijk voornaamwoord past, bijvoorbeeld in (20a).

Het idee van geschiktheid wordt bij dit laatste type in sommige gevallen wel ondersteund door een *impliciete* contrastieve context; dit is bijvoorbeeld het geval in (20a). Het eerste gedeelte van de zin ('Peter, je moet niet zo zeuren over Jeroen') geeft aan dat de hoorder de handeling van de hoorder afwijst. In de imperatiefzin erna wordt de handeling genoemd die de hoorder volgens de spreker zou moeten realiseren. In (20a) fungeert het werkwoord als thema ('opletten') en het object van de handeling als rhema ('opletten op jezelf, en dus niet op Jeroen'). Hiernaast hebben zinnen met een geschiktheidsinterpretatie vaak het karakter van een opdracht, zoals in (20b-c). Deze zinnen worden gebruikt in een

context waarbij expliciet of impliciet de vraag aan de orde is ‘welke handeling moet de hoorder doen?’ De functie van *jij* in deze zinnen kan verduidelijkt worden door bijvoorbeeld zin (20c) te vergelijken met eenzelfde imperatiefzin zonder *jij*: *Ga nou eens even op die knop daar zitten*. Deze zin kan bijvoorbeeld geuit worden in een context waarbij de spreker al enige keren heeft aangegeven dat de hoorder moet overgaan tot de imperatiefhandeling en nog eens aangeeft dat het nu echt tijd wordt dat deze dat doet. Zin (20c), daarentegen, wordt geuit in een context waarbij iemand taken verdeelt en tegen de hoorder zegt welke opdracht hij krijgt (‘ga jij dát nou eens doen, dát is wat ik wil van jou’). In dat geval gaat het er dus niet om dat de spreker ‘nou eindelijk eens’ overgaat tot het uitvoeren van de imperatiefhandeling, maar wil de spreker uitdrukken wélke handeling – uit het domein van de mogelijke handelingen – volgens hem specifiek bedoeld of geschikt is voor de hoorder.

3.4 Noemen *S* behorend bij *X*: gerichtheidsinterpretatie

De zinnen hieronder zijn voorbeelden van de gerichtheidsinterpretatie van de CIC:

- (21) a Het licht wilde maar niet op groen springen. Ik drukte nog een keer. En nog een keer. Een auto remde en stopte. Toen kwam het goede licht. Ik sprong op mijn fiets en reed naar de overkant van de straat. ‘Ho, Jongen. **STOP jij** eens even.’
b ‘Zeg, jij’ zei tante dan, ‘**Kom jij** eens HIER. Heeft tante jou gevraagd het huis te stofzuigen?’
c Fortuyn: “U zal zien dat die arbeidsorganisatie binnen twee jaar hervormd is. Dat kan wel degelijk zonder nieuwe investeringen.” Melkert trekt het artikel van Eijgelshoven te voorschijn en citeert de kop erboven: “De financiële duim van Pim Fortuyn. Een hele dikke duim!” Fortuyn: “Ach, **hou jij** toch OP”.
- (22) a **Vertel jij** eens wat MEER over jezelf, Michelle.
b **Pas jij** maar OP dat je geen KOUvat!
c Smulsmurf, **ga jij** GAUW iets KLAARMaken!
d Zeg, **DOE jij** eens RUSStig.

Anders dan bij de geschiktheidsinterpretatie is in dit type zinnen het persoonlijk vornaamwoord niet geaccentueerd. Zoals ik zal bespreken in paragraaf 5.4, speelt de transitiviteit van de constructie een rol bij de vraag of dit gebruik zonder modale partikels kan voorkomen. Syntactisch gezien zijn hier drie typen te onderscheiden. Ten eerste intransitieve zinnen waar de imperatief de laatste accentueerbare constituent van de VP is, bijvoorbeeld (21a). Ten tweede scheidbaar intransitieve werkwoorden waarbij het laatste zinsaccent op het werkwoordspartikel ligt dat onderdeel uitmaakt van het werkwoord (21b-c); in zulke zinnen kan het werkwoord ook geaccentueerd worden.⁷ Ten slotte komt dit type CIC’s ook voor met transitieve constructies of constructies die niet transitief zijn in de strikte zin

7 Het gaat hierbij om werkwoorden die bestaan uit een werkwoord en een werkwoordspartikel. Het partikel kan een verschillende grammaticale status hebben (prepositie, adverbium, adjectief). Ik zal in het bestek van dit artikel niet ingaan op de theoretische problemen die verbonden zijn met de analyse van dit type werkwoorden, maar wil er wel op wijzen dat deze categorie geen duidelijk afgebakende status heeft. Sommige samenstellingen vormen een duidelijke lexicale eenheid waarin het werkwoordspartikel geen eigen aparte betekenis bijdraagt (bijvoorbeeld *opbellen*), terwijl dat in andere gevallen wel zo is (bijvoorbeeld *hierblijven*).

van het woord, maar waarbij het gezegde uit meer dan alleen de imperatief bestaat zoals combinaties van een imperatief en een voorzetselvoorwerp (22b), een imperatief en een infinitief (22c), of een imperatief en een attributief gebruikt adjectief (22d); ook in dit soort zinnen kan het werkwoord geaccentueerd worden.

In zinnen met een interpretatie van ‘gerichtheid’ heeft het persoonlijk voornaamwoord de functie de directief een meer persoonlijke gerichtheid te geven zoals bijvoorbeeld in (21c) of (22a-b) en/of te benadrukken dat de hoorder degene is tegen wie de impuls gericht is, bijvoorbeeld in een context waar de spreker de aandacht van de hoorder wil opeisen zoals in (21a-b). Door het expliciete gebruik van *jij* is duidelijk dat de spreker zich in sociaal-hiërarchische zin op het zelfde niveau als de hoorder plaatst. De persoonlijke gerichtheid van de CIC wordt daarbij vaak ondersteund door het gebruik van een naam, een andere aanspreekvorm (*jongen, schat, etc.*) of een vorm als *hé, ho* of *zeg*.

Het verschil tussen de CIC met een gerichtheidsinterpretatie en imperatiefzinnen zonder persoonlijk voornaamwoord kan geïllustreerd worden aan de hand de volgende zinnen:

- (23) a STOP (?**jij**) eens even, dan kan ik mijn jas uittrekken. (terwijl twee mensen aan het fietsen zijn)
 b Zeg, **STOP jij** nou eens even, ik heb al een paar keer gezegd dat ik wil stoppen.

In een situatie waarbij twee mensen aan het fietsen zijn, en de één aan de ander wil aangeven dat hij wil stoppen, is duidelijk wie de gesprekspartner is en hoeft dan ook niet benadrukt te worden dat de impuls aan de hoorder is gericht; in dit geval is het raar om *jij* te gebruiken (zie 23a). In (21a), met hetzelfde werkwoord, wordt daarentegen wel *jij* gebruikt omdat de spreker zich daarmee van de aandacht van de hoorder wil vergewissen. In deze zin wordt het optreden van *jij* gefaciliteerd door de zin voorafgaande aan de imperatief: *Ho, Jongen*.⁸ Het zou wel mogelijk zijn om *jij* te gebruiken als de spreker de hoorder extra indringend wil toespreken, bijvoorbeeld omdat hij duidelijk wil maken dat de hoorder zich het verzoek goed moet aantrekken zoals in (23b) met *zeg* en *nou*.

Ook in het geval van een uitnodiging zoals *?Kom jij Binnen* is het raar om *jij* uit te gebruiken als duidelijk is tot wie de impuls gericht is en er geen reden is de hoorder persoonlijk-indringend toe te spreken. In dat geval is het wel mogelijk om *jullie* of *u* uit te drukken om het getal expliciet te maken of om de directief een beleefd karakter te geven: *Maar natuurlijk heren, komen jullie Binnen, ik was net het ontbijt aan het klaarmaken, willen jullie ook een eitje?; Komt u Binnen!*

De semantische verschillen tussen zinnen met een geschiktheidsinterpretatie en gerichtheidsinterpretatie zijn niet altijd even groot. In veel contexten is het mogelijk om het subject wel of niet te accentueren zonder groot betekenisverschil. Naast semantische overeenkomsten tussen de gerichtheidsinterpretatie en de geschiktheidsinterpretatie is het in veel gevallen ook moeilijk te bepalen in de geschreven taal of een zin als directief of als vraagzin met een directieve interpretatie geïnterpreteerd moet worden. Zo kan een zin als

⁸ In gecoördineerde zinnen wordt *jij* in dit soort contexten meestal niet herhaald: *Stop jij eens even en kom eens hier!* Dit kan gemotiveerd worden doordat de spreker de aandacht van de hoorder al heeft getrokken door het eerste gebruik van *jij*.

en *VerGEET jij je MOEder niet te schrijven Karel* in principe ook als vraagzin worden geïnterpreteerd. In dat geval kan het subject ook als *je* worden gerealiseerd.

Hierboven heb ik een bespreking gegeven van de betekenis van de CIC en de drie basisgebruikstypen van de CIC. Hieronder zal ik een bespreking geven van de betekenis en functies van modale partikels die met de imperatief worden gebruikt en de betekenis en functies van imperatieven zonder modale partikels.

● 4 Betekenis en gebruik van imperatieven met of zonder modale partikels

4.1. Imperatieven met modaal partikel

Bij de bespreking van modale partikels die met imperatieven (en andere directieven) optreden ga ik in eerste instantie uit van de beschrijving in de ANS (Haeseryn e.a, 1997: 457) waar deze categorie ‘schakeringspartikels’ wordt genoemd. Deze categorie bestaat uit de vormen *nou, dan, toch, maar, eens, even*. De ANS geeft een formeel criterium om deze groep partikels te definiëren en ze te onderscheiden van adverbia, namelijk “deze partikels komen altijd onbeklemtoond voor en ze kunnen niet zelfstandig op de eerste zinsplaats staan.” Hiernaast geeft de ANS ook een semantische beschrijving van deze groep partikels, namelijk dat ze betrekking hebben op de gehele zinsinhoud, deze op subtiële wijze schakelen en uiteenlopende houdingen van de spreker uitdrukken bij imperatieve zinnen.

Er zitten een aantal lastige aspecten aan de omschrijving van modale partikels van de ANS. Zo is de omschrijving minder goed toepasbaar op de vormen *even* en *dan*, dan op de overige vormen. *Even* kan in een beklemtoonde positie voorkomen, en heeft dan een vergelijkbare betekenis als in een onbeklemtoonde positie:

- (24) a Hou je MOND even.
b Hou EVEN je mond.
c EVEN je mond houden, Jan. (directieve infinitief)

In zijn adverbiale gebruik als (24b) of (24c) geeft *even* een kortdurende handeling aan, terwijl in het geval van de imperatief als (24a) dezelfde betekenis als indicatie van een makkelijk uit te voeren handeling wordt opgevat, waartegen de hoorder dus weinig bezwaar kan hebben. Het verschil tussen de adverbiale betekenis en de ‘partikelbetekenis’ is ook bij de vorm *dan* niet volledig helder, omdat ook in het ongeaccentueerde gebruik de adverbiale betekenis ‘in dat geval’ aanwezig is:

- (25) a Zeg dan wat je VINDT!
b Als je er zo over denkt, zeg DAN wat je ECHT vindt.

Ook bij de andere genoemde vormen (*nou, toch, maar, eens*) zijn er semantische overeenkomsten tussen het ‘partikelgebruik’ en het ‘adverbiumgebruik’, maar deze zijn minder groot.

Een ander bezwaar tegen de beschrijving van modale partikels is dat de semantische beschrijving weinig concreet is. Ook in het geval van de adverbia hieronder kan men goed

argumenteren dat deze uiteenlopende houdingen van de spreker tegenover de inhoud van de zin uitdrukken:

- (26) a Zeg gewoon wat je ervan vindt!
 b Ga alsjeblieft door!
 c Slaap lekker.
 d Zeg liever wat jij er zelf van vindt.
 e Meer weten: kom gerust langs.

Het door de ANS genoemde onderscheidende kenmerk van de schakeringspartikels moet dan ook gelegen zijn in de ‘subtiele wijze’ waarop de zinsinhoud wordt geschakeerd. Subtiliteit is echter een abstract en ook gradueel begrip. De verschillen tussen de genoemde schakeringspartikels lijken dan ook te maken hebben met de stadia van ‘grammaticalisatie’ of de mate van abstractheid van betekenis en de daarmee verbonden accentueerbaarheid van de woorden. In het bestek van dit artikel zal ik niet ingaan op de theoretische problemen die verbonden zijn met dit verschijnsel. Ik geef alleen een korte bespreking van de vormen met de meest ‘abstracte’ betekenis, namelijk *nou*, *toch*, *maar* en *eens*.⁹ Hoewel dit de vormen zijn waar ik mij in dit artikel in eerste instantie op richt, gedragen de vormen *even* en *dan* zich met betrekking tot het optreden in de CIC hetzelfde als *nou*, *toch*, *maar* en *eens* tot de modale partikels. Dit betekent dat in contexten waar de CIC niet voorkomt zonder modaal partikel, een corresponderende zin met *even* of *dan* vaak wel mogelijk is, bijvoorbeeld: *Rot jij even OP, jongetje* versus *?Rot jij OP, jongetje*.

Voor een beschrijving van de partikels *nou* en *toch* verwijs ik in principe naar Van As (1992) respectievelijk Elffers (1992). Hieronder noem ik alleen kort de algemene functies van deze partikels volgens de genoemde auteurs. Het partikel *nou* wordt volgens Van As (1992) gebruikt in contexten waarbij de spreker een subjectieve houding tegenover de taaldaad uitdrukt; bijvoorbeeld: *Toe Mireille, kom nou hier!* Je zou kunnen zeggen dat de spreker hier door het gebruik van *nou* de hoorder probeert ‘over te halen’ de imperatiefhandeling uit te voeren door een persoonlijk beroep op haar te doen. Het partikel *toch* drukt volgens Elffers (1992) ‘persistentie’ uit hetgeen volgens haar in het geval van de imperatief betekent dat het bevel of verzoek wordt gepresenteerd als sterk gemotiveerd, zich keer op keer aandienend; bijvoorbeeld: *Neem toch de moeite om daar doorheen te prikken! Mensen luister toch naar elkaars verhaal en vergeet uw vooroordeel*. Net als bij *nou* veronderstelt het gebruik van dit partikel dat de spreker mogelijke weerstand van de hoorder om de handeling uit te voeren probeert weg te nemen.

9 Hierbij moeten drie voorbehouden worden gemaakt. Allereerst komen de genoemde modale partikels ook voor in niet-directieve constructies zoals in vraagzinnen of declaratieve zinnen. Een complete analyse van deze partikels moet dan ook ingaan op de vraag of en in hoeverre deze verschillende gebruikscontexten semantische, syntactische en pragmatische eigenschappen met elkaar delen. Ten tweede zijn er ook verschillende gebruikgevallen te onderscheiden van de van modale partikels bij directieven. Dergelijke gebruikgevallen kunnen geanalyseerd worden als verschillende betekenissen in een polyseem complex, of als interpretaties van een abstracte betekenis, afhankelijk van de theoretische benadering of empirische feiten. In de korte bespreking hieronder zal ik hier niet systematisch op ingaan. Ten derde komen partikels in veel gevallen voor in combinatie met een of meer andere partikels met een vaste volgorde: *nou*₁ + *toch*₂ + *maar*₃ + *eens*₄. In het bestek van dit artikel zal ik niet verder systematisch ingaan op de combinatorische mogelijkheden van partikels, de betekenissen van dergelijke clusters en de vraag in hoeverre de betekenis van deze clusters compositioneel is opgebouwd. Zie bijvoorbeeld Vismans (1994) hierover.

De abstracte betekenis van het partikel *eens* met de imperatief is dat er volgens de spreker een moment moet komen voor de realisering van de imperatiefsituatie (zie ook Fortuin 2003: 37-38). De momentbetekenis van *eens* veronderstelt dat het tijdstip van de handeling wordt afgezet tegen een periode waarin deze niet wordt uitgevoerd. Deze periode kan in de toekomst liggen (als in *Kom eens langs* waarbij de hoorder zelf de keuze wordt gelaten een moment te kiezen in de toekomst), maar kan ook in het verleden liggen (als in *Kom morgen nou eens de hele dag langs* of *Hou nou eindelijk eens je mond*). Er zijn twee basisfuncties van *eens* met de imperatief. In sommige contexten heeft *eens* een ‘verzachtende’ functie; bijvoorbeeld: *Kom eens hier*. In vergelijking met een zin zonder modaal partikel heeft deze zin een beleefd karakter. Deze interpretatie ontstaat via bovengenoemde abstracte betekenis doordat de spreker in zijn presentatie de hoorder de keuze laat of en wanneer hij zal overgaan tot de imperatiefhandeling; uit de context en de betekenis van het werkwoord *komen* is evenwel duidelijk dat de hoorder geacht wordt ter plekke de handeling uit te voeren. De andere functie treedt vooral op als *eens* optreedt met andere woorden als *nou*, *eindelijk*, *toch*, etc., waarbij de realisatie van de imperatiefhandeling wordt afgezet tegen een situatie waarbij de realisatie niet het geval is. In zulke gevallen heeft *eens* vaak minder duidelijk de functie om de impuls te verzachten, maar kan het uitdrukken dat er (eindelijk) een moment moet komen voor de imperatiefhandeling: *Hou nu eens je mond!* Door dit gebruik van *eens* probeert de spreker de hoorder ervan te ‘overtuigen’ dat er een urgentie is om de handeling uit te voeren.

Het partikel *maar* (zie Foolen, 1993) wordt vaak gebruikt in contexten waarbij de spreker uitdrukt dat de handeling in het voordeel is van de hoorder en waar de spreker mogelijke weerstand van de hoorder om de handeling niet uit te voeren wil opheffen; bijvoorbeeld: *En ja hoor, daar klonk al een stem: “Schipper, kom maar hier, ik zal je niet bekeuren, maar ik moet wel even met je praten.” Het was de politie.* Door het gebruik van *maar* probeert de spreker in deze zin de hoorder gerust te stellen zodat het deze handeling zal uitvoeren.

Janssen (1995) wijst erop dat er ook contexten zijn waarbij de handeling niet zozeer in het voordeel van de hoorder is, maar eerder in het voordeel van de spreker. Hij geeft het volgende voorbeeld: *Sta niet zo te zeuren. Help me maar liever.* In deze zin drukt de spreker uit dat de imperatiefhandeling preferabel is ten opzichte van de handeling die de hoorder op het spreekmoment uitvoert, hetgeen wordt onderstreept door het gebruik van *liever*. Hoewel het inderdaad mogelijk is om *maar* te gebruiken in contexten waar de handeling in het voordeel van de spreker is, zijn zinnen waarbij de geïnteresseerdheid van de hoorder bij de handeling niet in beschouwing wordt genomen niet mogelijk met *maar*. Neem bijvoorbeeld de volgende zinnen:

- (27) a Vergeet me (?maar) niet! (emotionele oproep)
b Vergeet me maar. (‘het is beter voor je als je me vergeet’)
c En vergeet het maar niet, ook al zijn wij minder mak dan dit lammetje, die Herder zorgt voor je, zoals niemand kan. (‘het is beter voor je als je dit niet vergeet’)

Zin (27a) is onacceptabel met *maar* omdat de spreker een emotioneel beroep doet op de hoorder om iets te doen wat belangrijk is voor de spreker zelf. In een dergelijke context is het vreemd om *maar* te gebruiken. In het geval van (27b-c) wordt de handeling echter

gepresenteerd als iets wat in het belang van de hoorder is en kan *maar* gebruikt worden.

Naar mijn idee kan de betekenis van *maar* het best beschreven worden in termen van een complex van gebruikgevallen waarbij het abstracte idee van ‘handeling is in het voordeel van de hoorder’ op verschillende manieren wordt geïnterpreteerd en waarbij de relatieve geïnteresseerdheid van de spreker groter of kleiner kan zijn, maar waarbij de handeling altijd wordt *gepresenteerd* als iets wat in het voordeel van de hoorder is omdat de spreker mogelijke aarzelingen van de hoorder om de handeling uit te voeren wil wegnemen.

In zinnen als *Mag ik het raam open doen? Ja, doe maar open* is de relatieve geïnteresseerdheid van de hoorder bij de handeling hoog en die van de spreker relatief laag. De spreker gebruikt hier *maar* om aan te geven dat hij accoord gaat met het uitvoeren van de handeling en dat het uitvoeren ervan geen negatieve consequenties heeft voor de hoorder. In een zin als *En ja hoor, daar klonk al een stem: “Schipper, kom maar hier, ik zal je niet bekeuren, maar ik moet wel even met je praten.” Het was de politie; is het de spreker die de handeling wenst. Hij gebruikt *maar* om mogelijke aarzelingen van de spreker om de handeling te doen weg te nemen. *Maar* drukt hier uit dat de handeling volgens de spreker in het voordeel van de hoorder is. In sommige zinnen, zoals het voorbeeld van Janssen hierboven, kan men stellen dat de spreker de handeling presenteert als iets wat in het belang is van de hoorder door te wijzen op een meer algemeen belang: ‘het heeft toch helemaal geen zin wat jij doet, als je de situatie wilt verbeteren kun je me beter helpen’. Een dergelijke interpretatie is ook van toepassing op zinnen als *Ik moet niets van je hebben, dus rot maar op!* In zulke zinnen onderstreept *maar* dat de imperatiefhandeling gezien de context de juiste of beste handeling is die de hoorder volgens de spreker kan uitvoeren (‘als ik jou was zou ik maar oprotten in deze omstandigheid’). Het gebruik van *maar* in zulke zinnen lijkt op het gebruik van dit partikel in niet-directieve zinnen zoals *Ik ga maar weg, want ik heb hier toch niets te zoeken*. In deze gevallen geeft *maar* een beter alternatief aan of het enige aanvaardbare alternatief. In sommige zinnen, ten slotte, is de relatieve geïnteresseerdheid van de spreker bij de realisatie van de handeling hoger. In een context waarbij de spreker tegen de taxichauffeur zegt: *Nee, stop maar bij dat andere huis* is duidelijk dat de spreker de handeling wenst. De functie van *maar* is hier een markeerder van de beleefdheid van de directief. Deze beleefde interpretatie ontstaat doordat de spreker de handeling presenteert als iets wat zonder negatieve consequenties door de hoorder kan worden uitgevoerd. Een dergelijke interpretatie is bijvoorbeeld afwezig bij *eens*: *Nee, stop eens bij dat andere huis*. In deze zin wordt de handeling duidelijk gepresenteerd als iets wat de spreker graag wil; de geïnteresseerdheid van de hoorder bij de handeling wordt niet in beschouwing genomen.*

4.2 Zinnen zonder modaal partikel: de kale imperatiefconstructie

Imperatieven zonder modale partikels drukken naar mijn idee een appèl van de spreker op de hoorder uit om een handeling te realiseren, waarbij de spreker niet expliciet rekening houdt met het niet-uitvoeren van de handeling door de hoorder: de impuls is erop gericht dat de hoorder zich het appèl meteen en zonder voorbehoud aantrekt. In het vervolg zal ik dit type imperatief de ‘kale imperatiefconstructie’ noemen, om aan te geven dat het gaat om het gebruik van de imperatiefconstructie zonder uitbreiding met de eerder genoemde modifierende modale elementen, die het karakter van de directief veranderen. In het geval van de CIC zonder modale partikels zal ik spreken van de ‘kale CIC’.

Het gebruik van deze constructie verschilt van het gebruik van imperatieven met modale partikels (en sommige adverbia), waarbij de spreker de hoorder wil overtuigen om de handeling uit te voeren, mogelijke weerstand wil wegnemen of anderszins zijn appel extra wil ondersteunen, en daarmee wel expliciet rekening houdt met het niet-uitvoeren van de imperatiefhandeling door de hoorder.

Er kunnen verschillende pragmatische gronden zijn waarom de spreker niet expliciet rekening houdt met het niet-uitvoeren van de handeling door de hoorder. Deze verschillende gronden corresponderen met verschillende pragmatische contexten en gebruikstypes van de imperatief zonder modaal partikel. Hieronder zal ik een overzicht geven van een aantal van deze gebruikstypen. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het niet gaat om scherp afgebakende typen, maar om interpretaties van de eerder gegeven algemene betekenis.

Een eerste context is dat de hoorder zonder omwegen dient over te gaan tot de onmiddellijke realisering van de imperatiefhandeling, bijvoorbeeld in het geval dat de spreker de hoorder wil behoeden voor iets gevaarlijks:

- (28) a Let op, een auto!
b Druk die knop in! Snel!
c Help me!

Een tweede context voor de constructie zonder partikel zijn categorische gevallen waar de directief een dwingend of bevelmatig karakter heeft, en waarbij de spreker zich in sociaal-hiërarchische zin boven de hoorder stelt:

- (29) a Doe je jas uit!
b Ze zou moeten stellen, poneren bevelen. Met uitroepkens. Trek die schorsing in!

Ten derde komt geen modaal partikel voor in zinnen waar de spreker een persoonlijk (emotioneel) beroep doet op de hoorder en waar de hoorder, in tegenstelling tot in het geval van categorische directieven, juist sterk afhankelijk is van de spreker:

- (30) a Vergeef me!
b Trouw met me!
c Vergeet me niet!
d Hou van mij!

Een vierde reden om geen rekening te houden met het niet-uitvoeren van de handeling door de hoorder is dat de spreker ervan uitgaat dat de handeling in het voordeel is van de hoorder zoals in het geval van een wens die de spreker de hoorder op het hart drukt (maar waarbij, anders dan bij *maar*, de spreker niet de intentie heeft bepaalde aarzelingen van de spreker weg te nemen):

- (31) a Slaap lekker!
b Geniet ervan!

Enigszins vergelijkbaar zijn zinnen met een goede raad die de spreker de hoorder op het hart wil drukken (32), of een uitnodiging of aansporing (33):

- (32) a Probeer wat te slapen, zei ik.
 b Trek het je niet aan!
- (33) a Kom binnen, zei ze vriendelijk.
 b Zing allemaal mee!

Imperatieven komen ten slotte ook zonder modale partikels ook voor in contexten waarbij de noodzaak om de handeling uit te voeren een meer 'objectief' karakter heeft, bijvoorbeeld in zinnen waarbij de spreker algemene aanwijzingen geeft (34), of waarbij de uitvoerder van de handeling een meer generiek karakter heeft (35a-b):

- (34) Kom ruim op tijd, en neem je leerboek mee.
- (35) a Neem twee appels en snij ze in stukjes. (recept)
 b Hang de was buiten, en het gaat regenen. (voorstellingsgebruik)

De hierboven genoemde gebruikstypen kunnen gezien worden als interpretaties die tot stand komen door de interactie van de imperatiefbetekenis aan de ene kant en de lexicale betekenis van het werkwoord, en de pragmatische en talige (o.a. intonationale) context waarin de imperatiefvorm optreedt aan de andere kant. Bij werkwoorden die handelingen aangeven die op bevel kunnen worden uitgevoerd als *hierkomen* of *teruggeven* kan het niet gebruiken van een modaal partikel al snel een categorisch effect hebben, maar een dergelijke interpretatie is bijvoorbeeld niet voor de hand liggend bij een uiting als *Kom binnen*, waarbij de spreker de hoorder uitnodigt tot een handeling die in het voordeel van de hoorder is.¹⁰

In veel gevallen is het niet mogelijk om specifieke gevallen onder één van de hier genoemde gebruikstypen onder te brengen omdat ze kenmerken delen met verschillende gebruikstypen. Neem bijvoorbeeld een uiting als *Geloof me, mensen ontslaan is niet leuk*. In dit geval wordt geen modaal partikel gebruikt omdat de spreker wil benadrukken dat het echt aan de orde is dat de hoorder hem gelooft. Een dergelijk gebruik deelt zowel kenmerken met categorische gevallen, omdat de spreker de handeling nadrukkelijk wenst ('ik wil dat je me gelooft'), maar ook met gevallen waarbij het handeling in het voordeel is van de hoorder ('je doet er goed aan mij te geloven') of gevallen waar de spreker een persoonlijk beroep doet op de hoorder.

Idiomatisering speelt een grote rol bij de imperatief. Neem bijvoorbeeld uitingen als *Kom, doe niet zo raar* of *Kijk, het is voor mij natuurlijk ook niet leuk*, waar de imperatiefvorm een 'introducerend' karakter heeft. Hoewel er een metaforische relatie bestaat tussen de oorspronkelijke lexicale betekenis van deze werkwoorden en die van het imperatiefgebruik, hebben dergelijke imperatieven bijna de status van niet-directieve vormen die een rol spelen in de discourse tussen spreker en hoorder. Ook zijn er veel vaste uitdrukkingen, waarbij

10 Interessant in dit verband zijn nevenschikkende zinnen waarbij in het eerste gedeelte een modaal partikel staat maar in het tweede gedeelte niet, bijvoorbeeld: 's Morgens roept de Wiegert mij en zegt: "Harry kom eens hier en ruim die rotzooi op." Dergelijke zinnen zijn interessant voor verder onderzoek naar modale partikels.

ook het gebruik van modale partikels onderdeel kan zijn van het idioom (bijvoorbeeld *Zeg nou zelf; Ga toch weg; Hoor eens even*). Bij een complete analyse van de vraag of een imperatief met of zonder modaal partikel optreedt moeten ook dergelijke factoren in beschouwing worden genomen.

● 5 CIC met of zonder modale partikels: semantisch-pragmatische factoren

5.1 Contexten voor de kale CIC

Hierboven ben ik ingegaan op de betekenis van de CIC en de gebruikstypen van de CIC en de betekenis van imperatieven met of zonder modale partikels. Wat is nu de relatie tussen de CIC en modale partikels? Waarom komen de meeste CIC's verplicht voor met modale partikels? Uitgangspositie bij de beantwoording van deze vraag is dat in die gevallen waar de CIC niet kan optreden zonder modale partikels er sprake is van *incompatibiliteit* tussen de betekenis of functie van de CIC en de betekenis of functie van de imperatief zonder modale partikels. In zulke gevallen is er geen overeenstemming tussen de betekenis of functie van de kale CIC, d.w.z. CIC zonder modale partikels, en de (veronderstelde) pragmatische context waarin deze optreedt en de daarmee verbonden communicatieve intentie van de spreker. In dergelijke gevallen zijn er *alternatieve expressies* die in de gegeven context geschikter zijn, zoals de imperatiefconstructie zonder subject, of de CIC met modaal partikel.

De hier gegeven vraagstelling en uitgangspositie kan verder geanalyseerd worden door te kijken in welke gevallen de CIC voorkomt met de eerder onderscheiden contexten voor de kale imperatiefconstructie. Een dergelijk overzicht wordt gegeven in tabel 1.

Type kale imperatiefcontext	Komt voor met contrastgebruik	Komt voor met geschiktheidsgebruik	Komt voor met gerichtheidsgebruik
1. Onmiddellijke realisering	NEE	NEE	NEE
2. Categorisch ¹¹	JA	JA (met prosodische vereisten)	JA (met semantisch-syntactische beperkingen)
3. Emotioneel Beroep	NEE	NEE	BEPERKT (met adverbium <i>alsjeblijft of jullie</i>)
4. Belang hoorder	BEPERKT	BEPERKT	BEPERKT
5. Objectief-onpersoonlijk	NEE	NEE	NEE

Tabel 1: relatie contexten kale imperatief en gebruikgevallen CIC

Uit het overzicht in tabel 1 blijkt dat de CIC het meest vrijelijk voorkomt met een categorische interpretatie of een context waarbij de spreker zich boven de hoorder opstelt. Zoals ik in §5.4 zal aangeven zijn er wel syntactisch-semantische beperkingen op dit gebruik bij de gerichtheidsinterpretatie, die onder gerelateerd zijn aan de valentie van het werkwoord en de aard van het subject (*jij* of *jullie*). De interpretatie van 'onmiddellijke realisering' en

11 Of de spreker stelt zich in sociaalhiërarchische zin boven de hoorder op.

de ‘objectief-onpersoonlijke’ interpretatie zijn bij geen enkel type acceptabel. Naar mijn idee kunnen de feiten zoals gepresenteerd in tabel één verklaard worden op grond van semantisch-pragmatische benadering. Ik zal dit illustreren aan de hand van een aantal voorbeelden.

Allereerst zinnen met het kenmerk ‘onmiddellijke realisering’. Dergelijke zinnen zijn op pragmatische gronden moeilijk te verenigen met de CIC:

- (36) a ? **Pas JIJ** op, een auto!
 b ? **Passen JULLIE** op, een auto!
 c ? Snel, **druk JIJ** die knop in!
- (37) a ? **Pas JIJ** OP, een auto!
 b ? **Passen JULLIE** OP, een auto!
 c ? Snel! **Druk JIJ** die KNOP in!
- (38) a ? **Pas jij** OP!
 b ? **Passen jullie** OP!
 c ? Snel, **druk jij** die KNOP in!

In een context waar snel en onmiddellijk gereageerd moet worden wordt de imperatief zonder subject gebruikt: *Pas op!*; *Snel, druk die knop in!* Dit kan als volgt worden verklaard. In zinnen met een contrastinterpretatie ligt de focus op het aspect ‘wie moet wat doen’ en gaat het er niet om dat de hoorder onmiddellijk en zonder omwegen moet overgaan tot het uitvoeren van de handeling. Het is immers op pragmatische gronden moeilijk om een context voor te stellen waarbij het er alleen om gaat dat de hoorder zo snel mogelijk overgaat tot de handeling om iemand te behoeden voor iets gevaarlijks én waarbij er een contrast met een ander subject wordt uitgedrukt. Hetzelfde geldt voor de geschiktheidsinterpretatie en de gerichtheidsinterpretatie. Bij het geven van een ‘opdracht’ of het uitdrukken van de geschikte handeling voor de hoorder gaat het er immers om aan te geven welke handeling geschikt is, en toegewezen wordt aan de hoorder. Dit is pragmatisch gezien onverenigbaar met de context van onmiddellijke realisering waar de focus van aandacht ligt op de handeling en niet op de uitvoerder van de handeling. Dit geldt ook voor de gerichtheidsinterpretatie: in het geval er snel en onmiddellijk gereageerd moet worden ligt het niet voor de hand om de identiteit van de agens te benadrukken; de focus ligt in dit soort zinnen op de handeling die onmiddellijk en zonder omwegen moet worden ingezet. Merk op dat zinnen als de volgende voorkomen: *“Snel!!”* zei Koss, *“Ik ga hem proberen tegen te houden, rennen Jullie snel DOOR.”* In tegenstelling tot zinnen zonder persoonlijk voornaamwoord ligt in deze zinnen de focus niet zozeer op het idee van ‘onmiddellijk en zonder omwegen reageren’, maar op het aspect ‘wie moet wat doen’; deze zinnen hebben een meer categorisch karakter en zijn als zodanig dus geen echte pendanten van zinnen als (37b).

Eenzelfde soort verklaring kan gegeven worden voor zinnen waarbij de spreker een indringend of emotioneel beroep doet op de hoorder. Om pragmatische redenen is het gebruik van de contrastinterpretatie en de geschiktheidsinterpretatie van de CIC niet voor de hand liggend met een dergelijk karakter:

- (39) a ? **Hou JIJ** van mij!
 b ? **Vergeet JIJ** mij niet!

Zinnen waarbij er een contrast gelegd wordt met een andere handeling komen wel voor:

- (40) a Ik hou van jou. **Hou JIJ** van MIJ.
b Liesbeth en Greet. Ik ben jullie niet vergeten. **Vergeten JULLIE** MIJ niet.

Deze zinnen hebben echter minder duidelijk het karakter van een indringend en emotioneel beroep en meer een categorisch karakter. De handeling wordt hier als 'natuurlijk' voorgesteld, als iets wat de hoorder geacht wordt te doen. Zinnen met een gerichtheidsinterpretatie kunnen in bijzondere contexten wel voorkomen met het kenmerk 'emotioneel beroep, namelijk in zinnen met *jullie* of met het adverbium *alsjeblijft*; ik zal hier verder op ingaan in §5.4.

De CIC komt in principe niet voor met een 'objectief-onpersoonlijk' karakter omdat het generieke karakter van de uitvoerder in strijd is met het gebruik van een subject; zinnen als de volgende zijn dan ook om pragmatische redenen onacceptabel:

- (41) a ? **Neem JIJ** een ui, en schil hem.
b ? **Hang JIJ** de was buiten, en het gaat regenen.
(42) a ? **Neem JIJ** een UI, en schil hem.
b ? **Hang JIJ** de WAS buiten, en het gaat regenen.
(43) a ? **Neem jij** een UI, en schil hem.
b ? **Hang jij** de WAS op, en het gaat regenen.

Een uitzondering geldt voor zinnen met *u* die een meer generieke interpretatie kunnen krijgen in zinnen als (43a): **Neemt u een UI en schil hem**. In dit geval gebruikt de spreker *u* om de meer formele en beleefde relatie met de hoorder aan te geven. Corresponderende zinnen met *jij* zijn daarentegen onacceptabel omdat zulke zinnen niet als algemene aanwijzingen worden opgevat maar als categorische directief gericht op een specifieke persoon.

Uit de voorbeelden hierboven blijkt dat de reden waarom sommige kale CIC's niet acceptabel zijn, te maken heeft met de pragmatisch-semantische incompatibiliteit van de CIC met de contexten voor de kale imperatiefconstructie; in deze contexten is de imperatief zonder subject een geschiktere expressie. Hieronder zal ik voor de drie typen CIC's op dezelfde manier bespreken in welke gevallen deze kunnen optreden zonder modaal partikel, en in welke gevallen dat niet kan.

5.2 Contrastinterpretatie met of zonder modale partikels

De CIC met een contrastinterpretatie komt zowel met als zonder modale partikels voor. Er zijn geen speciale syntactische beperkingen op het gebruik van de kale CIC met een contrastinterpretatie; zinnen als deze kunnen zowel transitief als intransitief zijn. In sommige pragmatische contexten zijn modale partikels geschikter, in andere is het beter om geen modaal partikel uit te drukken om de directief zo een categorisch of vergelijkbaar karakter te geven.¹²

12 Om pragmatische redenen zijn zinnen waarbij de handeling in het voordeel is van de hoorder niet erg voor de hand liggend en wat gekunsteld, bijvoorbeeld: *Slaap lekker. Nee, slaap JIJ lekker schat*.

De CIC met contrastinterpretatie treedt op zonder een modaal in contexten waarbij de directief een categorisch karakter heeft of waarbij de spreker zich boven de hoorder opstelt:

- (44) - Bedenk iets!
 - **Bedenk JIJ** iets!
- (45) Zijn vader Anchises weigerde mee te gaan. 'Ik ben te oud om te vluchten. **Ga JIJ!**' 'Nee,' antwoordde Aeneas, 'als jij blijft dan blijf ik ook.'

De spreker neemt in deze zinnen een 'autoritaire' positie in: hij duldt geen tegenspraak of gaat ervan uit dat dit niet aan de orde is. Er worden geen modale partikels als uitgedrukt, aangezien dit zou veronderstellen dat de spreker er in zijn presentatie rekening mee houdt dat de hoorder de keuze heeft niet in te gaan op de impuls. In sommige zinnen heeft de directief niet zozeer een categorisch karakter maar heeft de spreker een groot belang bij de realisering van de handeling:

- (46) Ik weet niet wat ik met haar aan moet. Ze doet zo raar de laatste tijd. Hé, ik heb een goed idee. Marij, **praat JIJ** met haar! Jij kan altijd goed met haar opschieten.

Naast zinnen zonder modale partikels zijn er ook zinnen waarbij wel een modaal partikel optreedt. Partikels in deze constructie dragen ertoe bij dat de hoorder wordt aangezet om zichzelf in plaats van iemand anders als agens van de beoogde imperatiefhandeling te accepteren. Dit is bijvoorbeeld duidelijk in zin (18a) met het partikel *maar*: *Let jij nu ook goed op, zei hij tegen mij, dat het niet weer gebeurt. Hoe kan ik nu kop en staart tegelijk in de gaten houden, wierp ik tegen, jij zit er met de neus bovenop, let JIJ maar op.* Hier wordt *maar* gebruikt om aan te geven dat volgens de spreker het uitvoeren van de imperatiefhandeling door de hoorder de meeste wenselijke en aanvaardbare situatie is. In dit geval is het gebruik van *maar* natuurlijk doordat in de zin voorafgaande aan de imperatiefzin de wenselijkheid van de realisering van de handeling door de toegesprokene wordt aangegeven. Indien geen modaal partikel zou worden gebruikt zou de zin een meer categorisch karakter krijgen.

De CIC met een contrastinterpretatie treedt ook op met andere partikels, bijvoorbeeld *nou* zoals in (18b): *Doe JIJ dat nou.* In deze zin doet de spreker door met *nou* een extra persoonlijk beroep op de hoorder om de handeling uit te voeren en probeert de spreker de hoorder als het ware te overtuigen van de wenselijkheid dat de handeling gerealiseerd wordt door de toegesprokene in plaats van iemand anders. Ook in dit geval zou het niet gebruiken van een modaal partikel de zin een meer categorisch karakter geven: *Doe JIJ dat!*

5.3 Geschiktheidsinterpretatie met of zonder modale partikels

Er zijn geen speciale syntactische beperkingen op het gebruik van de kale CIC met een geschiktheidsinterpretatie; er komen zowel transitieve als intransitieve zinnen voor. De betekenis van de CIC met een geschiktheidsinterpretatie legt wel bepaalde *prosodisch-semantische* vereisten op. Verder vragen sommige pragmatische contexten om een modaal partikel, terwijl andere contexten een kale CIC geschikter is.

Typisch is voor de geschiktheidsinterpretatie is de vSX volgorde, waarbij een handeling of object van een handeling aan het subject wordt toegewezen. De hier genoemde informatiestructuur zorgt ervoor dat zinnen met scheidbare intransitieve werkwoorden niet zonder meer acceptabel zijn, maar aan bepaald prosodische vereisten moeten voldoen. In zinnen met scheidbaar intransitieve werkwoorden ligt de focus op de handeling. In de constructie wordt dit formeel uitgedrukt door het accent op het werkwoordspartikel. In dat geval kan de zin alleen acceptabel worden gemaakt door een duidelijke pauze te creëren tussen het subject en het werkwoordspartikel om zo subject en het aan het subject toegewezen werkwoord intonatieel van elkaar te scheiden. In zinnen met een modaal partikel of adverbium als in (47) is een dergelijke pauze per definitie aanwezig, maar in zinnen zonder vorm tussen het geaccentueerde subject en het geaccentueerde werkwoordspartikel wordt een dergelijke pauze prosodisch gemarkeerd (48):

(47) **Let JIJ** maar / nu / OP.

(48) a Ik ga nu slapen, **let JIJ** OP.¹³

b Stein zei: “Klaas, **ren JIJ WEG**, ik blijf.”

Sommige werkwoorden, bijvoorbeeld *hierblijven*, kunnen gemakkelijker dan werkwoorden als *opletten* voorkomen zonder een dergelijke expliciete contrastieve context en zonder een duidelijke rekking van het subject:

(49) “**Blijf JIJ** HIER,” zeg ik tegen mijn echtgenoot en loop naar het meisje op de Molenwerfbrug.

Dit heeft te maken met de relatieve eigenstandige betekenis van het werkwoordspartikel *hier* in de combinatie *hierkomen* ten opzichte van de betekenis van *op* in een combinatie als *opletten*.

Zoals ik hierboven heb aangegeven moet bij de vraag of een CIC met een geschiktheidsinterpretatie (en dus een vSX volgorde) met of zonder modaal partikel kan voorkomen gekeken worden naar pragmatisch-semantische factoren. Hierboven heb ik al laten zien dat sommige pragmatische contexten sowieso incompatibel zijn met het gebruik van de CIC. In die gevallen is er sprake van pragmatische onverenigbaarheid tussen de context voor de CIC met een geschiktheidsinterpretatie en de contexten voor de kale imperatiefconstructie. In welke gevallen komt de kale CIC met een geschiktheidsinterpretatie dan wel voor? Zinnen zonder modale partikels hebben meestal het karakter van een categorisch bevel, of van een directief waarbij de spreker zich in sociaalhïerarchische zin boven de hoorder stelt:

(50) a “Dat meisje moet gered worden”, zegt brandweerman Stephan. “Nijl, **ga JIJ** door met BLUssen. En Beer, doe ook eens wat.”

b “Polo, **let JIJ** op TEIP terwijl wij die bril gaan zoeken!” beval hij. Polo protesteerde, maar Jezus, Tyra, Marb en Russel verdwenen al in het duister.

13 Dit voorbeeld is niet geattesteerd maar geconstrueerd door de auteur. Andere sprekers aan wie het werd voorgelegd vonden het echter acceptabel.

- c Voor “De Heerenkeet” staan drie roeiers met elkaar te praten. Een ervan valt hevig uit: “Maar ik doe het niet meer! Kom je daar met de roeiboort bij een huis aan en dan gaan me die mensen tekeer en sommigen willen niet mee!” Ik zeg er dan ineens tussendoor: “Maar je moet er ook rekening mee houden dat die mensen...” en verder kom ik niet, want hij schreeuwt me toe: “En **hou JIJ** je MOND!”
- d Dat deed de jongeman; maar de eerste hapte de kaas met korst en al op; de tweede sneed inderhaast de korst er van af, maar in haar haast liet ze er nog heel wat aan zitten en gooide dat ook weg; de derde sneed het korstje zorgvuldig weg, niet te veel en niet te weinig. Dat vertelde de herder aan zijn moeder, en zij sprak: “**Neem JIJ** die DERde tot vrouw.” Dat deed hij, en hij had een tevreden en gelukkig leven met haar.

Dit gebruik van de kale CIC komt voor in contexten waarbij de spreker in een positie is waar hij of zij geen tegenspraak verwacht, bijvoorbeeld in contexten waarbij de spreker opdrachten uitdeelt of contexten waarbij de spreker de hoorder terecht wijst en een impuls geeft een andere, geschiktere handeling te realiseren. In al deze zinnen is de realisatie van de handeling sterk aan het spreekmoment gebonden en gaat het er meestal om dat de handeling ter plekke wordt ingezet.

Zinnen als deze komen meestal voor in contrastieve contexten, bijvoorbeeld contexten waarbij de spreker de beoogde agens van de imperatiefhandeling uit een groep van hoorder aanwijst, vaak met een aanspreekvorm als in (50a) of in gevallen waarbij een contrast wordt gemaakt met een andere handeling door een andere uitvoerder als in (48) of (50b). In (49) en (50c) is geen expliciete contrastieve context, maar wordt wel impliciet een relatie gelegd tussen de beoogde agens van de imperatiefhandeling en de spreker, respectievelijk andere aanwezigen. In (50d) is daarentegen geen sprake van een contrastieve context, maar ligt de nadruk op het kenmerk van de geschiktheid van de handeling.

Hiernaast komt de kale CIC met een geschiktheidsinterpretatie ook voor in contexten waar de spreker een algemeen geldende aanwijzing of goede raad geeft aan de hoorder en waarbij de spreker gezien kan worden als een ‘autoriteit’ en zich in die zin ‘boven de hoorder’ opstelt; het gaat hier steeds om zinnen met een contrastieve context:

- (51) a **Wees JIJ** OOK zoals deze diertjes, dan beleef jij nog heel veel pleziertjes.
- b Het zal een tijdje duren eer het gevoel wegebt, maar ik kan me niet voorstellen dat je popelt om strafbare feiten te plegen. **Wees JIJ** de volWAssene, want dat ben je ook, neem je verantwoordelijkheid in deze en zeg dat dit geen toekomst heeft, dat je geen contact meer met hem wil en hou je daaraan.

In veel gevallen komen dit soort zinnen voor in een context waarbij in de zin na de imperatiefzin een verklaring wordt gegeven voor de wenselijkheid van het uitvoeren van de imperatiefhandeling, vaak met conjuncties als *dan* of *want*.

In sommige contexten wordt een geschiktheidsinterpretatie zonder modaal partikel gebruikt omdat de handeling in het voordeel is van de hoorder en de persoonlijke betrokkenheid van de spreker bij de handeling relatief groot is:

- (52) a Slaap lekker, Jeroen. **Slaap JIJ** OOK lekker, Mireille!
 b **Ga JIJ** lekker SLApEn, Michiel!

Een dergelijke zin kan bijvoorbeeld geuit worden als de spreker de hoorder op het hart wil drukken dat het beste voor hem is om te gaan slapen, en niets anders. In de meeste contexten is het kenmerk ‘belang hoorder’ (zie tabel één) echter onverenigbaar met de betekenis van de CIC. Neem bijvoorbeeld de volgende zin: *?Kom JIJ Binnen, zei ze vriendelijk*. In een dergelijke context wordt de gewone kale imperatief zonder subject gebruikt: *Kom binnen!*

Hierboven heb ik een aantal contexten genoemd waarin de CIC met een geschiktheidsinterpretatie voorkomt zonder modale partikels. Er zijn echter relatief veel contexten waar een CIC ondersteuning nodig heeft van modale partikels. De modale partikels gaan in veel contexten goed samen met de geschiktheidsinterpretatie van de CIC omdat ze het idee ondersteunen dat de hoorder moet overgaan tot de *geschikte* imperatiefhandeling. In dergelijke contexten is er sprake van pragmatische incompatibiliteit tussen de CIC en de kale imperatiefconstructie. Neem bijvoorbeeld de volgende twee zinnen:

- (53) a **Heb JIJ** maar eens verDRIET!
 b ? **Heb JIJ** verDRIET!

De functie van uiting (53a) is dat de spreker wil aangeven dat het goed is dat de hoorder – anders dan normaal – ook de imperatiefhandeling realiseert. Deze informatie ‘vraagt’ om het gebruiken van modale partikels: (i) *maar* drukt uit dat de imperatiefhandeling ‘beter’ is of ‘geschikt’ is; (ii) *eens* drukt uit dat de hoorder de handeling normaal niet uitvoert, maar dat het goed is dat er een moment is gekomen dat deze wel gerealiseerd wordt. Het niet gebruiken van een modaal partikel zou een betekenis uitdrukken die semantisch-pragmatisch gezien niet in overeenstemming is met de functie van de uiting, namelijk een categorische bevel om verdriet te hebben; zin (53b) is om deze reden onacceptabel. Een vergelijkbaar verschijnsel doet zich voor in de volgende zin waar de hoorder wordt opgeroepen om zich een handeling voor te stellen om de consequenties daarvan in ogenschouw te nemen:

- (54) **Ga JIJ** maar eens met het vliegtuig naar de VS, moet je eens kijken hoeveel gegevens ze van je willen hebben.

Zonder *maar eens* zou de zin geïnterpreteerd worden als een impuls om de handeling daadwerkelijk en ter plekke uit te voeren. Het partikel *maar* wordt hier gebruikt om de hoorder ‘over te halen’ zich de handeling en de consequenties ervan voor stellen: ‘het zou goed zijn als je dit in ogenschouw zou nemen’. Het partikel *eens* geeft aan de handeling normaal niet door de hoorder wordt uitgevoerd, maar dat er nu een moment zou moeten zijn, hier in een denkbeeldige toekomst, waar deze zou kunnen worden uitgevoerd.

De noodzaak om partikels uit te drukken in de twee voorbeelden hierboven is niet per se gebonden is aan de betekenis die het subject bijdraagt aan de geschiktheidsinterpretatie. Ook in de corresponderende imperatiefconstructie zonder *jij* moet *maar eens* worden uitgedrukt om de juiste interpretatie te krijgen (*?Ga met het vliegtuig naar de VS, moet je eens kijken hoeveel gegevens ze van je willen hebben*). In andere contexten is het optreden van de modale

partikels echter sterker verbonden met de betekenis van het geschiktheidsgebruik. Dit is bijvoorbeeld het geval in (55):

- (55) a ? **Vertel JIJ** waarom je dat geDAAN hebt.
 b **Vertel JIJ** maar eens waarom je dat geDAAN hebt.
 c **Vertel JIJ** intussen waarom je dat geDAAN hebt!

De betekenis van de kale CIC met een geschiktheidsinterpretatie is moeilijk te verenigen met een handeling als ‘vertellen waarom je dat gedaan hebt’. Als de spreker wil dat de hoorder zonder omwegen vertelt waarom hij iets gedaan heeft, zal hij dan ook niet de CIC, maar eerder de gewone imperatiefconstructie gebruiken: *Vertel waarom je dat gedaan hebt!* Een kale CIC is wel mogelijk als de hoorder een contrast maakt met een andere handeling van een ander subject, bijvoorbeeld *Vertel JIJ* waarom je dat geDAAN hebt. *IK* vertel dan wel hoe je het probleem kunt oplossen. Ook het invoegen van *intussen* maakt de zin acceptabel omdat dit adverbium een contrast met een andere handeling suggereert (*Ik zet een kopje thee. Vertel JIJ intussen* waarom je dat geDAAN hebt.). In zin (55b) met *maar eens* is een dergelijk contrast echter geen onderdeel van de context, maar wil de spreker aangeven dat de imperatiefhandeling de geschikte handeling is voor de hoorder. De functie van *jij* als het aanduiden van de geschikte handeling, samen met het semantisch-pragmatische karakter van de handeling, veronderstelt hier het gebruik van modale partikels, die de directief het karakter van een uitnodiging geven. Als zodanig verschilt dit van een zin als (50d) waar dergelijke modale partikels ontbreken omdat de spreker een opdracht geeft om een bepaalde handeling zonder omwegen uit te voeren. Het verschilt ook van een zin als (20c) waar de modale partikels (*nou eens even*) in tegenstelling tot in (55) kunnen worden weggelaten: *Maar natuurlijk wilde hij Spitsneus best even helpen. Hij klom ook op het bureaublad. Spitsneus zei: “Ga JIJ (nou eens even) op die KNOP daar zitten.”* Het ‘categorische’ karakter dat de zin hierdoor krijgt is hier niet in tegenspraak met de handeling en de pragmatische context.

Ook in (56a) vraagt de context om ondersteuning door modale partikels:

- (56) a Henk zat op dezelfde golflengte. Hij zei: **doe JIJ** maar eens dingen die je NIET graag DOET. (herhaling 20b)
 b Henk zat op dezelfde golflengte. Hij zei: **doe JIJ** dingen die je NIET graag DOET.

In deze zin geeft de trainer een aanwijzing wat de sporter het beste kan doen; *maar* wordt hier gebruikt om te benadrukken dat de handeling in het belang van de hoorder is. *Eens* heeft hier de functie te benadrukken dat er een moment moet komen voor een handeling die de hoorder normaal niet doet. Zoals blijkt uit (56b) kunnen hier de modale partikels niet worden weggelaten. Dat zou de uiting een categorisch karakter geven, waarbij de hoorder onmiddellijk en zonder omwegen zou moeten overgaan tot het uitvoeren van de handeling. Dit is echter niet in overeenstemming met het advieskarakter van de uiting. De pragmatische context en het type handeling (‘dingen doen die je niet graag doet’) laat zich niet goed verenigen met een kale CIC met een geschiktheidsinterpretatie, waarbij de spreker de hoorder een opdracht geeft een handeling onmiddellijk en zonder omwegen uit te voeren. Vergelijkbare zinnen zónder subject kunnen daarentegen wel het karakter van

een algemene raad hebben: *Mijn raad is: doe dingen die je niet graag doet*. Dergelijke zinnen zijn alleen mogelijk met een subject bij een expliciete context van contrast: *Mijn raad is: doe JIJ OOK dingen die je niet graag doet*.

Er zijn ook contexten waar een modaal partikel natuurlijk is, maar het wel kan worden weggelaten, bijvoorbeeld in (20a). In zin (20a) wordt alleen het partikel *maar* gebruikt: *Peter, je moet niet zo zeuren over Jeroen, **let JIJ maar** op jeZELF*. Hier wil de spreker aangeven dat de hoorder beter de imperatiefhandeling kan realiseren dan de handeling die hij op het spreekmoment doet; hij wijst de hoorder terecht. Deze informatie gaat goed samen met het gebruik van *maar* dat uitdrukt dat de hoorder beter kan overgaan tot de imperatiefhandeling. De context waarin de imperatief optreedt, met name de eerste zin waarin de onwenselijke handeling van de hoorder wordt uitgedrukt (*je moet niet zo zeuren over Jeroen*) ondersteunt het gebruik van *maar* omdat deze een informatie toestand opent waarbij het er niet zozeer om gaat dat de hoorder onmiddellijk overgaat tot het uitvoeren van de handeling, maar waarbij wordt uitgedrukt welke handeling beter of geschikter zou zijn voor de hoorder.

5.4. Gerichtheidsinterpretatie met of zonder modale partikels

Het gebruik van de kale CIC met de gerichtheidsinterpretatie is meer dan de andere twee typen aan speciale syntactische beperkingen onderhevig. Dit heeft te maken met de functie van het subject in de CIC met een gerichtheidsinterpretatie. In het geval van de contrastinterpretatie en de geschiktheidsinterpretatie is de semantische noodzaak om het subject te accentueren voldoende reden om een CIC te gebruiken. In het geval van de gerichtheidsinterpretatie speelt dit echter geen rol. Er moeten dan ook andere factoren zijn die het optreden van het subject oproepen. Deze factoren hebben te maken met de behoefte van de spreker om de hoorder expliciet te noemen en aan te spreken door middel van het persoonlijk voornaamwoord om zo de directief een persoonlijker karakter te geven. In veel gevallen is dat persoonlijke karakter echter incompatibel met de kale CIC, en vraagt het juist om ondersteuning door modale partikels. De kale CIC met een gerichtheidsinterpretatie komt echter voor, met name met een categorische interpretatie en in beperkte mate met een interpretatie waarbij de spreker een emotioneel beroep doet op de hoorder. Bij de vraag of de CIC met gerichtheidsinterpretatie kan voorkomen zonder modale partikels spelen semantisch-syntactische factoren als de valentie van het werkwoord (transitief of intransitief), het optreden van vormen als adverbia, aanspreekvormen of bepalingen van plaats of richting, en de aard van het subject (*jij* of *jullie*) een rol. Hieronder zal ik per type werkwoord of constructie (transitief of intransitief) bespreken in welke contexten de kale CIC met een gerichtheidsinterpretatie voorkomt.

5.4.1 (Semi) Transitieve constructies

De kale CIC met een gerichtheidsinterpretatie komt voor in verschillende transitieve of semi-transitieve constructies. Het gaat hierbij om zinnen waar de spreker zich in sociaal-hiërarchische zin boven de hoorder opstelt, of waar hij de hoorder iets op het hart drukt:

- (57) a **Doe jij** dat NIET, meisje. (forum)
 b **Loop jij** NIET zo te ZEUREN joh. (forum)
 c **Doe jij** norMAAL zeg! (forum)
 d Kom, kom Sven, **doe jij** niet zo bijdeHAND, kijk even hoe je er zelf uitziet! (forum)
 e Vanmiddag heb ik met pappa tomatenplantjes geplant en deze toen per ongeluk omgegooid. Pappa zegt dan “shit happens” en mamma zegt dan “Hallóó, **pas jij** OP met je WOORDen.” (verhaal op het Internet)
 f **Ga jij** DOOR met LEVEN, lieve vriend. (gedicht op het Internet)
 g **Doe jij** niet zo overexPOSEd, wat is er aan de hand, zit jou iets dwars of zo? (toneelstuk)

Het gebruik van dergelijke zinnen is aan bepaalde beperkingen gebonden. Ik zal dat illustreren aan de hand van de volgende zinnen:

- (58) a ? **Geef jij** dat BOEK hier!
 b Geef dat BOEK hier!
 c Geef hier!

Een zin als (58a) klinkt weinig natuurlijk. De reden is dat in een context waar de spreker een categorisch bevel geeft om onmiddellijk een handeling uit te voeren, en het object van de handeling contextueel gegeven is, het niet voor de hand ligt een subject uit te drukken om de directief persoonlijker te maken.¹⁴ Vergelijk ook *?Haal jij het WEG!* en *Haal het weg!* De focus van de aandacht ligt in dit soort zinnen dan ook op de handeling die moet worden ingezet, en niet op de identiteit van de toehoorder. Als de spreker de intentie heeft een categorische directief te gebruiken, dan is de gewone kale imperatief in (58b) een geschiktere expressie. In contexten waar de spreker de onmiddellijke realisering van de handeling wenst en het object van de handeling contextueel is gegeven als in (58c) kan het object van de handeling ook worden weggelaten.¹⁵

In andere contexten zijn zinnen met *jij* niet acceptabel zonder modaal partikel omdat de zin (de handeling en de veronderstelde pragmatische context) als het ware ‘vraagt’ om een modaal partikel, zoals in *?ZEG jij iets!* of *?Vertel jij aan Oma hoe dat ONgeluk kwam*. Hier ligt een kale imperatief pragmatisch gezien minder voor de hand, en is het natuurlijker om

14 Het type constructie en de relatie tussen werkwoord en object lijkt hier wel relevant te zijn. Zo is een categorische imperatief als *HOU jij je mond!* wel acceptabel. Mogelijk speelt hier een rol dat het object niet contextueel gegeven is zoals in (58a) en dus ook niet kan worden weggelaten in een gewone imperatief: **Hou!*

15 Bij sommige werkwoorden kan het object van de imperatief worden weggelaten (*Geef hier!*) terwijl bij andere werkwoorden het object alleen kan worden weggelaten als er een modaal partikel wordt gebruikt (*?Doe!* versus *Doe maar!*). Opvallend is dat de CIC altijd het gebruik van een object veronderstelt, ook als een modaal partikel wordt gebruikt, behalve in die gevallen waarbij het subject het laatste zinsaccent heeft. Vergelijk bijvoorbeeld: **Geef jij / JIJ / teRUG!* en **Geef jij / JIJ / nou maar teRUG!* versus *Geef jij / JIJ dat nou maar teRUG* en *Nee, geef JIJ (maar) (terug)!* Mogelijk zijn de contexten waarin het object kan worden weggelaten incompatibel met de contexten waarin het subject optreedt omdat in dergelijke contexten het object contextueel gegeven is en de focus van aandacht ligt op de handeling die onmiddellijk moet worden uitgevoerd. Zinnen waarbij het subject het laatste accent heeft zijn wel mogelijk omdat in dat soort zinnen de handeling en het object van de handeling al contextueel is gegeven.

een modaal partikel in te voegen, bijvoorbeeld om uit te drukken dat er eindelijk een moment moet komen voor de realisatie van de handeling (**ZEG jij eens iets!**) of om de hoorder gerust te stellen (**Vertel jij maar aan Oma hoe dat ONgeluk kwam**).

Als men naar de data kijkt, valt op dat er een aantal contexten zijn die het optreden van de kale CIC met een gerichtheidsinterpretatie ondersteunen. Op grond van de door mij bestudeerde data kunnen de volgende contexten worden onderscheiden:

- (i) Het optreden van woorden of constructies die de directief persoonlijker maken;
- (ii) Het optreden van adverbia;
- (iii) Het optreden van negatie;
- (iv) Het gebruik van *jullie* of *u*.

Allereerst komen zinnen met *jij* voor met een aanspreekvorm (naam of kwalificatie) als in (57a) of andere vergelijkbare vormen die de uiting een meer persoonlijke gerichtheid geven, bijvoorbeeld *joh* in (57b), *zeg* in (57c) of *hallóó* in (57d). Zo kan een zin als (58a) ook acceptabel worden gemaakt door het toevoegen van dergelijke vormen die als domein voor *jij* functioneren: *Nou, GEEF jij dat BOEK hier, Egbert!* In sommige gevallen treedt *jij* op in contexten waar geen expliciet domein is voor *jij*, maar waarbij de ruimere context het gebruik van *jij* ondersteunt:

- (59) Beste Michiel, Ik begrijp heel goed wat je bedoeld. (...) Maar **BLIJF jij** jeZELF en laat nooit zien dat je bang bent!!!! (forum)

Het optreden van *jij* kan hier gemotiveerd worden doordat de spreker zich specifiek wil richten tot een bepaalde toehoorder die niet aanwezig is in de spreker-hoorder context om hem en goede raad op het hart te drukken. De persoonlijke gerichtheid blijkt tevens uit het gebruik van een aanspreekvorm aan het begin van het fragment.

Ten tweede lijkt het optreden van een geaccentueerd adverbium ook een factor voor het optreden van *jij*:

- (60) a **Let jij GOED** op jezelf!
b **Ga jij SNEL** je MOND spoelen!
c Goed Alwin, **ga jij LEkker** naar CENterparks.
d **Zeg jij ALSjeblieft** wat God te ZEGgen heeft, zeggen ze tegen Mozes, want als Hij zelf spreekt – dan sterven we.
e **Let jij WEL** op de TIJD!
f Maar **ga jij voorAl** je GANG.

Zinnen met een adverbium komen zowel met als zonder aanspreekvorm voor, hetgeen suggereert dat de functie van het adverbium zelfstandig een domein voor *jij* kan creëren. Eenzelfde verschijnsel doet zich – maar dan in sterkere mate – voor bij intransitieve zinnen. Ik bespreek de functie van adverbia in dit soort zinnen in sectie 5.4.2, waar ik de intransitieve constructies bespreek.

Ten derde komt de kale CIC met een geschiktheidsinterpretatie voor in sommige zinnen met *niet*, waarbij een aanspreekvorm geen verplicht onderdeel is van de zin (bijvoor-

beeld 57g). De reden waarom negatie het optreden van het subject faciliteert in contexten zonder modaal partikel heeft mogelijk een tweetal oorzaken. Een eerste factor is dat imperatieven met negatie (met of zonder subject) door hun semantiek mogelijk minder goed samengaan met modale partikels en dat daarom in het geval van negatie de concurrentie met de CIC met modale partikels kleiner is (vergelijk 27a). Een tweede mogelijke factor is dat de gevallen van de kale CIC met een gerichtheidsinterpretatie en negatie een semantisch-pragmatisch karakter hebben dat goed samengaat met de functie van het subject. Uit de geattesteerde voorbeelden blijkt dat het gaat om zinnen waarbij de spreker de hoorder terechtwijst omdat deze een onwenselijke handeling doet; dit zijn constructies met de volgende structuur: [*Zit/Ga/Doe/Wees* + S + *niet zo (een)*+ X_{int'}/_{adj'}/_{nom'}].¹⁶ Het subject wordt in dit soort zinnen gebruikt om de directief een persoonlijker en indringender karakter te geven en gaat goed samen met het idee van terechtwijzen. Hiernaast komen ook zinnen voor waarbij de spreker de hoorder waarschuwt omdat hij iets dreigt (na te laten) te doen, bijvoorbeeld (57a). Deze zinnen komen echter in de door mij geattesteerde voorbeelden echter steeds met een aanspreekvorm voor.

Ten slotte is het gebruik van *jullie* (of *u*) ook een factor voor het optreden van een kale CIC met een gerichtheidsinterpretatie:

- (61) a Het is ook jammer dat de ouders hier niet goed mee om weten te gaan. Ze zeggen wel: “**Houden jullie** je MOND dicht!”, maar er wordt niet met de kinderen gepraat en wezenlijk aan een verandering gewerkt.
- b **Geven jullie** de MOED niet OP!
- c **Geven jullie** hem een Dikke knuffel van mij (...).
- d Over al waar hij in huis was, was Mieke ook. Zodra we samen ergens zaten sprong ze op schoot. Ze ging ineens niet meer op haar favoriete plekje liggen maar ze sprong gewoon boven op ons hoofd. Hallo!! Aandacht!!! **VerGEten jullie** mij niet!!!
- e In vol ornaat stappen we in de oude Volvo van hulpsint Hans en gaan op weg voor een sinterklaasavond. Lekker scheuren door Den Haag; we zijn wat laat. Een woonboot aan het randje van de Schilderswijk. Een vast adresje. “**Letten jullie** OP dat je niet over de moeder begint”, zegt Sint Hans. “Dat ligt daar nogal gevoelig.”
- f **Let u** OP dat u geen andere antivirus scanners heeft draaien.

Anders dan zinnen met *jij* kunnen dergelijke zinnen een uiteenlopend semantisch-pragmatisch karakter hebben: categorisch, emotioneel beroep, aansporing, etc. en hoeven er geen aanspreekvormen worden uitgedrukt. Opvallend is dat in veel contexten waar zinnen met *jij* onnatuurlijk zijn, zijn zinnen met *jullie* (of *u*) zonder meer mogelijk zijn, vergelijk bijvoorbeeld (61d) met ?**VerGEET jij** mij niet! Dit kan verklaard worden doordat in deze zinnen de concurrentie met de kale imperatiefconstructie zonder subject kleiner is: de wens van de spreker om te expliciteren dat de beoogde agens uit meer dan één persoon bestaat (of met *u* wordt aangesproken) kan voldoende reden zijn om *jullie* (of *u*) uit te gebruiken.

16 Van de geattesteerde voorbeelden kwam de helft voor met aanspreekvorm.

5.4.2 *Scheidbare intransitieve constructies*

Intransitieve constructies gedragen zich op een vergelijkbare manier als transitieve constructies, maar de specifieke beperkingen die hierboven genoemd zijn voor transitieve zijn hier sterker. Zinnen als (62a) met het scheidbaar intransitieve werkwoord *ophouden* zijn niet acceptabel; dit geldt ook (hoewel in mindere mate) voor zinnen *jullie* als in (62c):

- (62) a ? **Hou jij** OP!
b **Hou jij** eens OP!
c ? **Houden jullie** OP!
d **Houden jullie** eens OP!

De reden dat zinnen als (62a) en (62c) niet of minder acceptabel zijn heeft naar mijn idee te maken met de incompatibiliteit tussen de context van onmiddellijke realisering en de betekenis en functie van het subject in de gerichtheidsinterpretatie, vergelijkbaar met de hierboven besproken transitieve gevallen. Stel de spreker wil de hoorder ertoe bewegen om zonder omwegen over te gaan tot het realiseren van een handeling. In dat geval focust hij de aandacht op de handeling die onmiddellijk moet worden ingezet. In een dergelijke context ligt het niet voor de hand dat hij de identiteit van de hoorder benoemt om hem of haar persoonlijker aan te spreken: de identiteit van de hoorder is irrelevant; het gaat immers om de handeling als zodanig die zonder omwegen moet worden uitgevoerd. Om de genoemde communicatieve intentie te verwoorden moet de kale imperatiefconstructie zonder subject worden gebruikt. Zinnen met modale partikels als (62b) en (62d) zijn daarentegen wel acceptabel omdat deze bepaalde veronderstellingen bevattig ten aanzien van de houding van de spreker ten opzichte van de handeling en op deze manier als domein voor *jij* functioneren.

In de bovengenoemde context is het wel mogelijk om de kale imperatiefconstructie met een adpositioneel *jij* te gebruiken (*Hou op jij!*), maar deze constructie heeft een andere functie dan de CIC. Door het gebruik van het adpositioneel persoonlijk voornaamwoord richt de spreker zich nadrukkelijk tot de hoorder om zich ervan te vergewissen dat de hoorder zich de impuls om de handeling uit te voeren aantrekt. Hierdoor heeft de appositionele imperatiefconstructie – in vergelijking tot de CIC – een klemmender karakter. Bovendien wordt de constructie alleen gebruikt in contexten waarbij de hoorder een impuls wordt gegeven om een concrete handeling in de gegeven context en per direct te realiseren. Het effect van de plaatsing van *jij* aan het einde van de zin kan geïllustreerd worden aan de hand van de volgende zinnen:

- (63) a Pas op!
b Pas op jij!

Een zin als (63a) kan gebruikt worden om heel snel iemands aandacht te verkrijgen en deze persoon ervoor te behoeden dat hij wat gevaarlijks doet: *Pas op, een auto!* Zin (63b) zal eerder gebruikt worden tegen iemand die langere tijd vervelend doet, en al een aantal waarschuwingen gehad heeft om daarmee te stoppen. De spreker laat weten dat de hoorder nu echt moet oppassen, omdat hij anders straf zal uitspreken: *Pas op jij, of ik stuur je naar je kamer.* In dit geval

benadrukt de spreker dat de hoorder zich de impuls om de handeling uit te voeren dient aan te trekken. Het gebruik van *jij* maakt de directief hierdoor dringender en klemmender.

De concurrentie met de imperatief zonder subject is groter dan in het geval van transitieve constructies omdat bij intransitieve constructies de focus van aandacht geheel op de handeling zelf ligt en niet tevens op het object waarop de handeling gericht is. In het geval van zinnen als (5) (?*Let jij op!*) en (62a) is de handeling wel verbonden met een object, maar wordt deze niet talig uitgedrukt om deze communicatief niet relevant is: uit de situatieve context is duidelijk waarop gelet moet worden (5) en waarmee opgehouden moet worden (62a). Dit verschilt van constructies met een voorzetselvoorwerp zoals in (57e, f) of de volgende zin:

(64) Zeg, **kijk jij** UIT met kaarsen, vuur is leuk, maar je kan ook overdrijven.

Eerder (zie 5.4.1) heb ik deze zinnen behandeld als semi-transitieve constructies. De relatie tussen deze zinnen en gewone transitieve zinnen kan verduidelijkt worden door de definitie van een voorzetselvoorwerp uit de ANS: “een zinsdeel dat bij bepaalde werkwoordelijke en naamwoordelijke gezegdes kan of moet voorkomen en de zelfstandigheid aanduidt waarop de door het gezegde uitgedrukte werking gericht is; het bestaat in principe altijd uit een voorzetselconstituent.” (Haeseryn et al. 1997:1168). Net zoals in een transitieve constructie is er sprake van een gerichtheid van datgene wat door het gezegde wordt uitgedrukt op een ‘object’ of ‘zelfstandigheid’. Naar mijn idee kan het optreden van de kale CIC in tegenstelling tot zinnen zonder voorzetselvoorwerp (?*Kijk jij uit!*) dan ook worden verklaard doordat het voorzetselvoorwerp een vergelijkbare functie heeft als het object in een transitieve constructie. De focus van aandacht ligt in deze zinnen niet alleen op de handeling, die zonder omwegen moet worden ingezet, maar op de handeling en het daarbij behorende ‘object’ waarop de handeling gericht is. In sommige zinnen met een vergelijkbare structuur is de bovengenoemde definitie van de ANS overigens minder direct toepasbaar:

- (65) a “Weet je hoeveel vijf Euro is? Dat is meer dan tien gulden! Daar moet een gezin in de Congo z’n hele leven voor werken, en dat gezin erbij. En dan hebben ze niet eens een auto! En dat is een jaarsalaris op een heel leven,” zegt de grijze man en ik zou daar niet zo één twee drie een goed antwoord op hebben. “**Val jij** DOOD, met je centen,” zegt de dikke man. “Ik haal mijn pils wel bij de Albert Heijn. (website met dagboek van journalist)
- b **Rotten jullie** OP met die stomme foto’s. (forum)

In het bijzonder is de eerder genoemde ‘gerichtheid’ hier minder evident en is het werkwoord minder nauw met de prepositie verbonden. Vergelijk bijvoorbeeld *Hij kijkt ermee uit* en ?*Hij valt ermee dood*. In (65b) is de relatie van gerichtheid tussen datgene wat door het gezegde wordt uitgedrukt en datgene wat door het voorzetselvoorwerp wordt uitgedrukt wel duidelijker. Zo zou (65b) geparafraseerd kunnen worden met ‘Rotten jullie op met medeneming van jullie foto’s.’ Vergelijk ook: *Ze zijn uiteindelijk opgerot met hun stomme foto’s*. Toch lijkt het voorzetselvoorwerp [*met* + nomen] in (65) ook een kwalificerend karakter te hebben. In (65a) verwijst *met je centen* bijvoorbeeld terug naar een opmerking van de hoorder en zou gezien kunnen worden als een kwalificatie van de hoorder: *Jij – met je gepraat*

over die centen. Ook in (65b) vindt men een dergelijk structuur: *Jullie – met die stomme foto's*. Mogelijk speelt dit kwalificerende karakter ook een rol bij het optreden van *jij*.

Net zoals in het geval van de transitieve constructies zijn er een aantal contexten waarin CIC's zonder modaal partikel als (62a,c) wel kunnen voorkomen:

- (i) Het optreden van woorden of constructies die de directief persoonlijker maken;
- (ii) Het optreden van adverbialen;
- (iii) Het optreden van temporele, plaats- of richtingsbepalingen;
- (iv) Het gebruik van *jullie* of *u*.¹⁷

Allereerst kan – in bijzondere gevallen – het gebruik van vormen die de directief persoonlijker maken een domein voor *jij* (of *jullie*) creëren. Zo zijn op het Internet op zogenaamde forums voorbeelden te vinden van het werkwoord *oprotten* of vergelijkbare werkwoorden met predicatieve aanspreekvormen na de imperatiefzin, die een negatieve karakterisering geven van de toegesprokene:

- (66) a **Fuck jij** OFF, hoer! (forum)
- b **Rot jij** OP, kankerhoer! (forum)

Het gebruik van deze vormen na de imperatief kan een domein voor *jij* creëren doordat het directief een persoonlijker en indringender karakter geeft. Opvallend is dat het gebruik van vergelijkbare vormen voorafgaande aan de imperatief geen domein creëert voor *jij*: *?Trut/hoer, rot jij op!*¹⁸ Syntactisch gezien zijn zinnen waarbij de aanspreekvorm aan het zinseinde staan nauwer verbonden met de voorafgaande zin dan zinnen waar de vorm voorafgaat aan de imperatiefzin. Dit blijkt onder meer uit het feit dat aanspreekvormen die voorafgaan aan de imperatiefzin een (intonationeel gemarkeerde) zelfstandige status kunnen hebben: *Vervelende trut! Rot toch op!* In het geval van adpositie kwalificeren of prediceren vormen als *trut* het subject (*jij* – *trut*). Het is dit kwalificerende karakter dat het optreden van *jij* faciliteert. Opvallend is wel dat alleen voorbeelden gevonden zijn met het werkwoord *oprotten* of vergelijkbare werkwoorden. Zinnen als *Hou jij op, trut* zijn niet geattesteerd. Gezien het kleine aantal voorbeelden is het moeilijk om hier meer uitspraken over te doen.¹⁹

17 Ik heb een drietal voorbeelden gevonden van zinnen die niet onmiddellijk ondergebracht kunnen worden in één van deze categorieën (i) *Kom jij mee. Spreek hem niet voor, hij is een verrader. Kom* (vertaling van *Tempest* van Shakespeare op het Internet); (ii) (phillip- kicked from #leip by Red_Devil): *Fuck jij off* (chatsite, op het moment dat de hoorder verwijderd wordt); en (iii) *Ik zou nu graag "ons moment" met je willen delen. Mijn vriendin, Natascha, en ik zijn een project begonnen genaamd: "Ik ga de wereld verbeteren, doe jij mee!"* (boek op Internet). Niet geheel duidelijk is of in deze zinnen het subject al dan niet geaccentueerd is. Dit lijkt vooral in (ii) en (iii) mogelijk. Hierbij is het de vraag in hoeverre dergelijke accentuatiepatronen even relevant zijn voor de schrijftaal als de spreektaal.

18 Hierbij moet wel worden opgemerkt dat op basis van de door mij geattesteerde data blijkt dat bij de gewone imperatief (zonder subject) adpositie i.p.v. vooropplaatsing relatief frequenter is bij woorden als *trut* of *hoer*.

19 Het aantal geattesteerde voorbeelden is klein (drie). Sommige sprekers aan wie deze zinnen werden voorgelegd vonden de zinnen niet correct, en gaven aan dat het persoonlijk voornaamwoord na de imperatiefzin geplaatst moest worden (*Rot op, jij kankerhoer*). Ze vonden echter wel dat zinnen als deze acceptabeler zijn dan corresponderende zinnen zonder aanspreekvorm (*?Rot jij OP!*). Toch werd op een chatsite (mogelijk een dergelijk voorbeeld gevonden (*Fuck jij off*)).

Ook de vormen *ja* of *zeg* kunnen een domein voor *jij* creëren omdat ze de directief een indringender karakter geven dat goed samengaat met de functie van het gebruik van *jij*:

- (67) a **Let jij** OP, ja!
 b **Hou jij** OP zeg!²⁰

Ten tweede vormen adverbia, net zoals bij de transitieve constructies in (60), een domein voor *jij*:

- (68) a Klif, we kunnen haar niet tegenhouden, maar **ga jij** ALS je blieft mee.
 b **Ga jij** SNEL weg!
 c Oké, **let jij** GOED op, dan zal ik ook mijn ogen open doen.

Naar mijn idee zijn er twee redenen waarom adverbia een domein voor *jij* kunnen creëren bij transitieve en intransitieve constructies.

De eerste reden heeft te maken met de abstracte (niet lexicale) functie van het adverbium. Het gebruik van het adverbium in intransitieve zinnen zorgt ervoor dat de focus van aandacht verlegd wordt van de handeling die zonder omwegen moet worden uitgevoerd (*Let op!*; *Ga weg!*, etc.) naar andere aspecten die verbonden zijn met de totstandkoming van de handeling en die door het (geaccentueerde) adverbium worden uitgedrukt. Hierdoor wordt de concurrentie met de kale imperatiefconstructie verminderd. Deze concurrentie is groter in het geval van intransitieve constructies aangezien hier de focus van aandacht in zinnen zonder adverbia alleen op het werkwoord ligt, terwijl in transitieve constructies de focus van aandacht op het werkwoord en het daarbij behorende object ligt.

De tweede reden heeft te maken met de specifieke lexicale betekenis van de adverbia. Uit de door mij geattesteerde voorbeelden kunnen drie typen worden onderscheiden. In het geval van adverbia als *goed* wordt de wijze waarop gehandeld moet worden uitgedrukt. Sommige adverbia drukken de omstandigheden uit waaronder de hoorder in actie moet komen (*onmiddellijk*, *snel*, *gauw*). De adverbia *lekker*, *alsjeblieft*, *wel* en *vooral* hebben een meer ‘modaal’ karakter. In het geval van *lekker* geeft de spreker aan dat het realiseren van de handeling aangenaam is voor de hoorder, om zo de hoorder te stimuleren de handeling uit te voeren. Ook in het geval van *alsjeblieft* doet de spreker een extra – persoonlijk – beroep op de hoorder om de handeling te realiseren. Het adverbium *wel*, ‘negeert’ de presuppositie dat de hoorder de handeling niet uitvoert om zo het appèl meer kracht bij te zetten. *Vooral* heeft een vergelijkbare functie: het benadrukt dat de realisering van de imperatiefhandeling van het grootste belang is.²¹

Ik vermoed dat het gemeenschappelijke element van deze adverbia in relatie tot het optreden van *jij* is dat ze de directief een indringender karakter geven. Dit meer indringende karakter gaat goed samen met het gebruik van *jij*, en vermindert de concurrentie met de

20 Deze zinnen zijn door de auteur geconstrueerd. De acceptabiliteit werd echter door andere taalgebruikers bevestigd.

21 Een derde factor die wellicht meespeelt in sommige zinnen is dat een accent op het adverbium en een accent op het subject minder goed samengaan. Hierdoor zou de neiging kunnen bestaan om ook in gevallen van een contrastieve context een ongeaccentueerd *jij* te gebruiken, bijvoorbeeld: *Lily, haal JIJ Water uit de put. We moeten die wonden schoonmaken en Dagster weer wakker krijgen. Melodie, kan jij helpen met Lans en Dagster, we moeten voorzichtig zijn, maar we kunnen ze tenminste comfortabeler neerleggen. Kiezel, kijk jij GOED uit naar wie of wat dit dan ook geDAAN heeft!*

kale imperatiefconstructie zonder subject, waarbij het erom gaat dat de hoorder de handeling zonder omwegen uitvoert. De hier geopperde hypothese kan getest worden door te kijken of en in hoeverre adverbia zonder een dergelijk karakter zelfstandig als domein voor *jij* kunnen functioneren. Mogelijke voorbeelden van dergelijke adverbia zijn *verder* en *straks*. In de door mij bestudeerde data (voorbeelden van het Internet via Google) heb ik geen voorbeelden gevonden van een kale CIC met een gerichtheidsinterpretatie met het adverbium *verder* of *straks*, terwijl deze adverbia wel voorkomen in zinnen zonder subject of met modaal partikel en subject.²²

Ten derde komen zinnen met een vsX volgorde ook voor in zinnen waarbij na de imperatiefzin een temporele bijzin, of richtingsbepaling staat:

- (69) a “Breng me niet in de war met je gezeik,” zei Fiona bits, “ik moet nadenken. Mijn plan luistert nauw.” Ze stopte achter een hoop struiken, in de buurt van een kleine boshut. “**Blijf jij HIER tot ik je ROEP**,” zei ze. (Herman Brusselmans. Boris VDH, P.-D.)
- b “**Kijk jij UIT, als je nog over STRAAT moet**,” zei ze tegen me. Ze zette er een strenge blik bij op. “Ja hoor,” stamelde ik ongemakkelijk. (persoonlijke site met verhalen)
- c Een Turks teamgenootje werd tijdens de wedstrijd door een vader van de tegenpartij uitgescholden voor “domme Turk, **rot jij OP naar je Eigen land**”. De vader van het Turkse jongetje heeft de vader hier nog op aan gesproken, maar deze gaf nauwelijks een reactie. (blad anti-discriminatiebureau Haarlem)

Door het uitdrukken van de tijds- of richtingsbepaling wordt duidelijk dat de realisatie van de handeling niet alleen aan het spreekmoment gebonden is. Als zodanig verschilt dit van gewone imperatieven als *Blijf hier!* of *Kijk uit!* waar de hoorder onmiddellijk en zonder omwegen moet reageren. Het optreden van *jij* in deze zinnen kan dus verklaard worden doordat de bepaling de concurrentie met de kale imperatief zonder subject vermindert. In (68c) komt de bepaling *naar je eigen land* voor samen met de aanspreekvorm. Deze aanspreekvorm is echter geen voldoende voorwaarde voor. Eenzelfde zin zonder richtingsbepaling is dan ook niet acceptabel: ?*Domme Turk, rot jij op!*²³

- 22 Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het aantal voorbeelden van de andere adverbia niet bijzonder groot is. Om hiervan een beeld te geven noem ik van enkele adverbia die met *jij* voorkomen de aantallen via zoekopdrachten op het Internet (op hetzelfde moment). Via de zoekopdracht *jij alsjeblijft* in Google werden 13 voorbeelden gevonden met *alsjeblijft*, vier daarvan met aanspreekvorm (waarvan één intransitief voorbeeld), acht zonder aanspreekvorm (twee intransitief), en één waarbij het niet mogelijk was te bepalen of er wel of geen aanspreekvorm bijstond. Van de groep met een aanspreekvorm kwam één voorbeeld voor samen met het adverbium *lekker*. Van de groep met *gauw*, *snel* en *onmiddellijk* werden in totaal tien voorbeelden gevonden; 3 met aanspreekvorm (waarvan één intransitief), en zeven zonder aanspreekvorm (waarvan vier intransitief). Van het adverbium *vooral* (zoekopdracht *jij vooral*) werden 18 voorbeelden gevonden (waarvan twee intransitief), waarvan zes met een aanspreekvorm, en één die optrad samen met het adverbium *goed*. Via de zoekterm *jij je vooral* werden vier transitieve voorbeelden gevonden.
- 23 Op het Internet werden ook de volgende zinnen geattesteerd: (i) *Ejij! Pas jij op, je hebt het genoeg mogen smaken met mij kennis te maken* (forum) en (ii) *Pas jij op .. of ik stuur Assie op je af, maffe zuiderling!* (forum). Mogelijk speelt het optreden van de nevenschikkende zin met het optreden van de aanspreekvormen *Ejij!* en *maffe zuiderling* een rol in het optreden van *jij*. Sprekers aan wie deze zinnen werden voorgelegd vonden overigens dat weglating van *jij* de zin acceptabeler zou maken.

Ten slotte kan de CIC met intransitieve werkwoorden voorkomen zonder modaal partikel met de persoonlijke voornaamwoorden *jullie* of *u*. In het geval van het persoonlijk voornaamwoord *u* is de wens van de spreker een beleefde karakter uit te drukken een reden om het persoonlijk voornaamwoord te gebruiken: *Past u op!* De imperatief zonder subject is hier geen concurrerende vorm omdat deze niet het beleefde kenmerk van *u* uitdrukt. De kale CIC met *jullie* komt voor in die gevallen waar de spreker wil benadrukken dat het gaat om meerdere uitvoerders, bijvoorbeeld in contexten waar de hoorders niet als groep in de spreker-hoorder context gegeven zijn. Neem bijvoorbeeld de volgende zinnen:

- (70) a **Passen jullie** OP! Feyenoord staat met 1 punt achter. (website van voetbalclub)
 b **Pas (?jij)** OP! Feyenoord staat met 1 punt achter.
- (71) a **Passen jullie** OP, want jullie leven op een tijdbom (de beoogde uitvoerders van de handeling zijn niet allemaal in de spreker-hoorder context aanwezig)
 b **Pas (?jij)** OP, want je leeft op een tijdbom.
- (72) a **Komen jullie** Binnen!
 b **Kom (?jij)** Binnen!

Zinnen waar de toehoorders als groep in de context gegeven zijn en waar de spreker een categorisch directief wil gebruiken treden als regel niet met *jullie* als subject op:

- (73) a ? **Gaan jullie** WEG! (Eerder: *Wegwezen jullie!*; *Ga weg jullie!*)
 b ? **Houden jullie** OP. (Eerder: *Ophouden jullie!*; *Hou op jullie!*) (herhaling (62c))

In dergelijke gevallen ligt de focus van aandacht op de handeling die moet worden ingezet en is er geen reden om het getal van de beoogde uitvoerders te expliciteren.²⁴

24 Door de redactie werd ik gewezen op de mogelijkheid dat de accentstructuur, met name de afwisseling van beklemtoonde en niet beklemtoonde lettergrepen mogelijk een rol speelt bij het in dit artikel geanalyseerde verschijnsel. Zo valt op dat veel van de beperkingen op de CIC zich voordoen bij scheidbaar intransitieve werkwoorden in die gevallen waarbij er een opeenvolging is van *jij* met een beklemtoond werkwoordspartikel (*?Let jij OP!*). Gevallen waarbij er een modaal partikel of een adverbium tussen het werkwoordspartikel en het subject staat (*Let jij maar OP*; *Let jij GOED op*), gevallen waarbij het subject het laatste accent heeft (*Let JIJ op!*), of gevallen waarbij het beklemtoonde *jij* gerekt wordt uitgesproken (*Ik ga weg. Let JIJ OP*) zijn wel acceptabel. Ook zinnen met *jullie* (met twee lettergrepen) zijn bij veel werkwoorden acceptabeler dan zinnen met *jij*: *Letten jullie OP!* Op grond van de genoemde data zou men een regel kunnen formuleren die de directe opeenvolging van een (beklemtoond of onbeklemtoond) subject met een beklemtoond werkwoordspartikel uitsluit. In het geval van een gerekt uitgesproken *jij* zou men dan kunnen argumenteren dat *jij* twee morae heeft, waardoor er tussen het beklemtoonde subject en het beklemtoonde partikel een onbeklemtoonde syllabe staat. Hoewel mogelijk meer prosodische aspecten een rol spelen dan ik in mijn analyse heb behandeld, denk ik niet dat de hier geopenbare verklaring correct is. Een simpel tegenvoorbeeld is dat zinnen met *u*, in tegenstelling tot zinnen met *jij*, wél acceptabel zijn: *Let u op!* Bovendien heb ik laten zien dat het uitdrukken van aanspreekvormen of plaats- of richtingsbepalingen ná het werkwoordspartikel zinnen acceptabeler kan maken. Ten slotte zijn veel zinnen die acceptabel zouden moeten zijn volgens de genoemde regel niet acceptabel: *?Bel jij me op!* Dat neemt niet weg dat prosodie mogelijk een grotere rol speelt bij het hier beschreven verschijnsel dan ik in dit artikel heb beschreven. Naar mijn idee moeten dergelijke prosodische verschijnselen echter – voor zover mogelijk – gekoppeld worden aan de semantiek en pragmatiek van de constructie.

5.4.3 Niet-scheidbaar intransitieve constructies

In deze paragraaf ga ik kort in op niet scheidbare intransitieve werkwoorden. In zulke constructies is een modaal partikel eveneens natuurlijk, bijvoorbeeld:

- (74) a **STOP jij eens.**
b **STOppen jullie maar.**

Zinnen als deze zijn alleen mogelijk zonder modaal partikel bij een contrastinterpretatie: **Stop JIJ!**; **SToppen JULLIE!** In andere gevallen heeft het pronomen in een normale context een adpositionele functie en wordt het niet geïnterpreteerd als subject:

- (75) a ZWIJG jij! (vergelijk: *Zwijg, jij lafaard!*)
b STOP jij! (vergelijk: *Stop, jij stommeling!*)

In het geval van een meervoudsverbuiging van het werkwoord en het pronomen *jullie* lijken we te maken te hebben met een directieve infinitief met een adpositoneel pronomen en niet met een finiet werkwoord met een subject *jullie*: **SToppen jullie!** Een zin als **Stoppen jullie, jongens!** is mogelijk met een subjectinterpretatie van het persoonlijk voornaamwoord, maar in dat geval is de voor de hand liggende interpretatie die van een vraagzin met een directieve interpretatie. Zinnen met een modaal partikel kunnen wel als CIC gebruik worden geïnterpreteerd: **SToppen jullie maar, jongens!**

In het geval van een adverbium of plaatsbepaling kan de constructie wel zonder modaal partikel worden gebruikt:

- (76) a **LUIster jij GOED!**
b **Loop jij naar de HEL,** je bent me dol aan het maken!
c **Ga jij onMiddeljik naar LONden,** broer, maak Warwick warm voor deze onderneming.
d **Slaap jij LEkker.**

Ik suggereer dit op eenzelfde manier te verklaren als in het geval van de scheidbaar intransitieve constructies.

● **6 Conclusie**

De centrale vraag van dit artikel is waarom er een sterke syntactische correlatie bestaat tussen imperatieven met een subject (de CIC) en modale partikels. In dit artikel heb ik laten zien dat dit verschijnsel een semantisch-pragmatische basis heeft. We hebben te maken met een aantal constructies of vormen met hun betekenis: (i) drie typen CIC's met een verschillende informatiestructuur; (ii) modale partikels die met imperatieven voorkomen en (iii) imperatieven zonder modale partikels. Hierbij gaat het om de vraag in hoeverre de betekenissen van deze vormen met elkaar gecombineerd kunnen worden.

Uitgangspositie van de analyse is dat er sprake kan zijn van *compatibiliteit* of *incompatibiliteit* tussen de betekenis of functie van een CIC en de functie van de imperatief zonder modaal partikel. Een bepaald gebruik van de CIC zonder modaal partikel, bijvoorbeeld *Let jij OP!*, kan onacceptabel zijn omdat dit incompatibel is met de pragmatische context (en de daarbij gedachte communicatieve intentie van de spreker) waarin deze optreedt. In dat geval zijn er alternatieve expressies die *geschikter* zijn in de gegeven context. Ongeschiktheid is daarmee deels terug te voeren op *semantische concurrentie* met alternatieve expressies, met name de imperatiefconstructie zonder subject of de CIC met modale partikels.

Het algemene antwoord op de centrale vraag kan hiermee als volgt worden beantwoord. Het aanwijzen van het subject veronderstelt dat het om een specifieke persoon/personen gaat en dat de inzet van deze specifieke persoon/personen naar voren wordt gehaald. De sterke compatibiliteit met modale partikels komt dan vooral omdat deze ook bepaalde veronderstellingen bevatten omtrent de houding van het subject tegenover de handeling. Het gebruik van imperatieven zonder modaal partikel is echter wel mogelijk; in die gevallen heeft de directief meestal een categorisch karakter.

Het optreden van modale partikels verschilt wel per type CIC. Er is in het bijzonder een verschil tussen die gevallen waar het persoonlijk voornaamwoord geaccentueerd is (contrastinterpretatie en geschiktheidsinterpretatie), en die gevallen waar dat niet zo is. In het geval het persoonlijk voornaamwoord geaccentueerd is, is de communicatieve noodzaak om een direct of indirect contrast uit te drukken voldoende reden om een CIC te gebruiken. In het geval van de gerichtheidsinterpretatie, waarbij het persoonlijk voornaamwoord niet geaccentueerd is, speelt dit echter geen rol. Er moeten bij dat gebruik dan ook andere factoren zijn die het optreden van het subject oproepen. Deze factoren hebben te maken met de behoefte van de spreker om de hoorder expliciet te noemen en aan te spreken door middel van het persoonlijk voornaamwoord om zo de directief een persoonlijk gericht karakter te geven. In veel gevallen is dat persoonlijke karakter echter incompatibel met de CIC zonder modaal partikel, en vraagt het juist om ondersteuning door modale partikels. Er zijn echter ook een aantal contexten die het optreden van de kale CIC met een gerichtheidsinterpretatie faciliteren zoals (i) de aanwezigheid van een object of voorzetselvoorwerp, (ii) het gebruik van *jullie* of *u* in plaats van *jij*, (iii) het gebruik van aanspreekvormen of vergelijkbare vormen, (iv) het optreden van adverbialen en (v) het optreden van bepalingen. Ik heb laten zien dat de invloed van deze factoren semantisch-pragmatisch van aard is:

- Aanspreekvormen en sommige adverbialen creëren door hun semantiek een semantisch domein voor *jij* omdat ze de persoonlijke betekenis van *jij* in de CIC ondersteunen;
- Het gebruik van objecten, voorzetselvoorwerpen of bepalingen in de kale CIC zorgt ervoor dat de focus van aandacht niet slechts op de handeling ligt die onmiddellijk en zonder omwegen moet worden ingezet, waardoor de semantische concurrentie met de kale imperatief zonder subject wordt verminderd en het gebruik van *jij* mogelijk wordt gemaakt;
- Datgene wat het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord toevoegt aan de imperatief zonder subject verschilt per type subject (*jij*, *jullie* of *u*). Hierdoor verschilt ook de betekenis en functie van de CIC per type subject. De vormen *jullie* of *u* kunnen gebruikt worden om te benadrukken dat het subject meervoudig respectievelijk iemand is die

met *u* wordt aangesproken. De wens van de spreker om dit te doen is voldoende reden voor het gebruik van deze vormen. De vorm *jij* daarentegen heeft een meer specifiek persoonlijk karakter. Hierdoor gaat deze vorm vaker samen met modale partikels.

Hoewel de feiten in algemene zin verklaard kunnen worden door middel van de besproken pragmatisch-semantische benadering, zijn sommige gevallen niet geheel duidelijk. Ik noem hier bijvoorbeeld de vraag welke contexten het gebruik van *jij* in (in)transitieve zinnen met een gerichtheidsinterpretatie zonder modaal partikel faciliteren. Mede omdat de acceptabiliteitsoordelen hier niet scherp af te bakenen zijn, zou hier een (statistisch onderbouwde) uitwerking met acceptabiliteitsoordelen relevant zijn, waarbij ook gekeken zou kunnen worden naar het verschil tussen geschreven taal en gesproken taal. Ook zou de gegeven verklaring in termen van 'focus van aandacht' verder uitgewerkt en onderbouwd kunnen worden. Verder spelen naast pragmatische-semantische factoren wellicht ook factoren van prosodische aard een rol in het besproken verschijnsel, met name de intonatiestructuur van de zin, maar misschien ook de accentuatiestructuur van de zin (de afwisseling van beklemtoonde en niet beklemtoonde lettergrepen). Verder onderzoek zou zich ook mede op dergelijke andere factoren kunnen richten.

● Bibliografie

- "ANS", Algemene Nederlandse Spraakkunst (1997).** Haeseryn, W., K. Romijn G. Geerts, J. de Rooij, & M.C. van den Toorn, Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn.
- As, S. van (1992).** Nu en Nou: een woord, twee stijlen. In: Schermer-Vermeer et al. (red.) (1992), 1-14.
- Coppen, A. (1994).** Leest u dit maar eens rustig. Linguïstisch miniatuurtje XXVII, *Neder-L*, <<http://baserv.uci.kun.nl/~salemans/archieven/miniatuurtjes/950908.html>>.
- Elffers, E. (1992).** Wat betekent *toch* toch. In: Schermer-Vermeer et al. (red.) (1992), 63-80.
- Foolen, A. (1993).** *De betekenis van partikels*. Proefschrift Universiteit Nijmegen.
- Fortuin, E. (2000).** *Polysemy or monosemy: Interpretation of the imperative and the dative-infinitive construction in Russian*. Proefschrift, ILLC Amsterdam.
- Fortuin, E. (2003).** De directieve infinitief en imperatief in het Nederlands. *Nederlandse Taalkunde* 8, 14-43.
- Van Heuven, V. J. & Kirsner, R. S. (2002).** Interaction of tone and particle in the signaling of clause type in Dutch. In: *Linguistics in the Netherlands 2002*, H. Broekhuis, P. Fikkert (red.), Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins 73-84.
- Van Heuven, V. J. & Kirsner, R. S. (2004).** Phonetic or phonological contrasts in Dutch boundary tones? In: *Linguistics in the Netherlands 2004*, L. Cornips, J. Doetjes (red.), Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins 102-113.
- Hoekstra, E. (1998).** De gebiedende wijs en de 2e persoon meervoud van "zijn". In: *Taalkundig Bulletin* 28, 168-174.
- Janssen, T. (1995).** Heterosemy or polyfunctionality? The case of Dutch *maar* 'but, only, just'. In: T.F. Shannon, J. P. Snapper (red.) (1993), *The Berkeley conference on Dutch*

linguistics 1993. *Publications for the American Association of Netherlandic studies* 8. Lanham, MD: University Press of America, 71–85.

Schermer-Vermeer, E.C., W. G. Klooster, & A.F. Florijn (1992). *De kunst van de grammatica: Artikelen aangeboden aan Frida Balk-Smit Duyzentkunst*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Verhagen, A. (1986). *Linguistic theory and the function of word order in Dutch*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.

Vismans, R. (1994). *Modal particles in Dutch directives: A study in Functional Grammar*. *Studies in Language and Use* 11. Proefschrift IFOTT Amsterdam.

Boekbesprekingen

Jan Stroop (red.). *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal.* Amsterdam: Bert Bakker, 2003. 362 p. ISBN 90 351 2571 1. € 25,00, en **Hans Bennis, Leonie Cornips & Marc van Oostendorp.** *Verandering en verloedering. Normen en waarden in het Nederlands.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004. 89 p. ISBN 90 5356 665 1. € 9,95.

Ter gelegenheid van het jaar 2000 zijn veel publicaties over het Nederlands van de 20ste eeuw en veranderingen daarin verschenen.¹ De belangstelling is sindsdien gebleven en een boek als *Waar gaat het Nederlands naartoe?*, onder redactie van de ontdekker en naamgever van het Polder-nederlands, sluit daarbij aan. Deze bundel biedt in de rubrieken *Algemeen, Nederlands en Nederlands, Nederlands en regionale talen, Nederlands en Engels, Variëteiten en variaties, Taalpolitiek en gewone politiek, Normen en 'normen'* negentien bijdragen over onderwerpen die te maken hebben met de positie van het Nederlands. Daarnaast vallen zestien artikelen binnen rubrieken die met de verschillende taalniveaus verband houden: *klankleer, vormleer, zinsleer en woordenschat.*

Dat de artikelenbundel primair op een algemener publiek dan de taalkundige vakgenoten is gericht wordt al snel duidelijk, hoewel pas op pagina 297 expliciet de doelgroep "ontwikkelde leken" wordt genoemd. De meeste bijdragen, waarvan enkele eerder in *Onze Taal* zijn verschenen, komen die doelgroep tegemoet door een wat luchtige presentatie waarin vakjargon zo veel mogelijk is vermeden. De artikelen snijden over

het algemeen voor vakgenoten bekende kwesties aan, al is hier en daar met name in de beschrijving van veranderingen nog wel iets nieuws te halen. Dat wil niet zeggen dat taalkundigen de bundel maar terzijde moeten laten. Diverse bijdragen zijn bruikbaar als toegankelijke, zelfstandig te bestuderen artikelen voor studenten in de eerste jaren van een taalkundig curriculum. In het vervolg zal een indruk van de inhoud van de bundel worden gegeven, waarbij expliciete vermelding van titels en auteurs van de vijfendertig bijdragen achterwege zal blijven.

Variatie is eigen aan taal en heeft ook altijd het Nederlands gekenmerkt. Wat de laatste jaren echter vooral de aandacht trekt is de standaardtaalige variatie, die vragen doet rijzen over de eenheid van het Nederlands en de verdere ontwikkeling naar divergentie (tussen Noord en Zuid) of zelfs destandaardisatie. Het zijn vragen die in artikelen over taalgedrag, taalbeleid en taalattitudes in Vlaanderen (pp. 54-64), over de externe en interne druk op het Nederlands (pp. 152-163) en over het divergerende Nederlands (pp. 14-24) aan de orde komen en waarin auteurs ook evident verschillende standpunten innemen. Dat taal ook onderwerp van beleid en politiek is wordt de lezer niet onthouden, waarbij de erkenning van streektalen een heikel onderwerp is (pp. 25-34; 164-171). Hier zou een boeiende discussie kunnen ontstaan tussen taalkundigen die het dogma van de gelijkwaardigheid van talen en taalvariëteiten onvoorwaardelijk aanhangen en taalkundigen die ook oog hebben voor de hiërarchie van talen in het gebruik. Discussies tussen de

¹ Bijvoorbeeld: Peter Burger & Jaap de Jong (red.). *Taalboek van de eeuw*, Den Haag/Antwerpen: SDU/Standaard, 1999, en Joop van der Horst & Kees van der Horst. *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag: SDU, 1999.

verschillende auteurs vinden echter niet plaats in deze bundel. Binnen een onderwijscontext kunnen discussies wel uitgelokt worden, maar de ontwikkelde leken moeten het doen met de artikelen als op zichzelf staande kijkjes in de keuken, die hen nieuwsgierig moeten maken naar meer.

Lezers krijgen niet alleen een blik op regionale taalverhoudingen; onder variëteiten vallen ook jongerentaal en het zo geheten Murks (pp. 131-150). De bundel doet de aanduiding panorama in de ondertitel alle eer aan: het boek bevat genoeg aantrekkelijke onderwerpen. Sommige rubrieken zijn echter inhoudelijk wel heel licht gevuld (zoals bijvoorbeeld de rubriek *Nederlands en Engels*) en de relevantie van de artikelen loopt wel zeer uiteen. In een artikel dat blijkens de ondertitel over de relatie tussen taal en techniek zou moeten gaan (pp. 35-44), wordt vooral de opvatting verdedigd dat de belangrijkste functie van taal “er een is van zinloos gebabbel” (39). Of de auteur met zijn artikel bedoeld heeft daar een treffende illustratie van te geven? De lezers worden geconfronteerd met oneliners als dat massamedia ons hebben opgezadeld met het idee dat er een standaardtaal is (p. 37), met de toekomstvisie “dat het allemaal veel efficiënter kan zonder een geldverslindend instituut als de Nederlandse Taalunie” (p. 43) en met het ideaalbeeld van terug naar de oertoestand van “je praat rechtstreeks en intiem met iemand, en kunt met je taal laten zien wie je bent” (p. 42). Inzicht in mogelijkheden van verschillende soorten van taalgebruik, zowel schriftelijk als mondeling, zou in deze bijdrage zeer op zijn plaats zijn geweest, maar dat ontbreekt geheel.

De woordenschat is een terrein waarop “leken” het gemakkelijkst veranderingen (zo men wil verloederings) bespeuren. Wellicht dat daarom in de rubriek woordenschat geen artikelen over welbekende lexicale veranderingen staan, maar over metavragen zoals “is de omvang van woordverlies en woordwinst in het Nederlands te becijferen?” (pp. 329-340). Een blik op enkele veranderingen in het Nederlands zelf wordt geboden in de rubrieken klankleer, vorm-

leer en zinsleer. Hier treffen wij recente variaties op klankgebied (de Gooise *r*, klinkerverschillen en intonatie) aan. Ook worden tendensen tot efficiëntie en minder formeel taalgebruik beschreven die morfologische gevolgen hebben: ze leiden tot nominalisaties als *gezeik* en *opvang* (pp. 236-241). De rol van taalverwerving komt goed voor het voetlicht bij de beschrijving van flexieverandering als in *een mooie verhaal* (pp. 249-260). Dat negatie geen ongecompliceerd verschijnsel is en dat sommige ontkenkende woorden ook een betekenisverschuiving kunnen ondergaan laten twee artikelen in de rubriek zinsleer (pp. 297-307; pp. 308-319) zien. In dezelfde rubriek komen ook twee vernieuwingen aan de orde. De ene is het opduiken van het verschijnsel *een poging tot*, de andere het verdwijnen van het patroon *wat* + substantief (*wat verandering*) (pp. 270-276; 287-296). Beide veranderingen zijn theoretisch gezien interessant. Uit een nauwkeurige beschouwing van de *wat*-verandering, blijkt dat deze onopvallende verandering een voorbeeld van een grootschalig specialisatieproces is.

In *Waar gaat het Nederlands naartoe?* komen verspreid taalnormering, taalverandering en (veronderstelde) taalverloederings herhaaldelijk aan bod. Die issues zijn het onderwerp van het boekje *Verandering en verloederings* dat het Meertens Instituut als nieuwjaarspublicatie heeft uitgebracht. Het is een taalkundige PR-publicatie waarmee op de golven van de algemene normen-en-waarden-discussie aandacht wordt besteed aan “normen en waarden in het Nederlands”. Dat gebeurt op een provocerende manier: tien populaire stellingen worden onder de taalkundige loep genomen. Het is illustratief om ze hier te noemen: “normen en waarden in taal moeten worden gehandhaafd; taalverandering is taalverloederings; taalverandering is taalversimpeling; taalverandering betekent normloosheid; het Nederlands maakt deel uit van onze culturele identiteit; door taalverandering worden onze grote schrijvers ontoegankelijk; wie niet kan spellen, beheerst zijn moedertaal niet; wie niet volgens de norm spreekt of schrijft, minacht zijn publiek; de omroep verloedert de taal;

aan taalkunde heb je niets". Nu wordt de algemene normen- en waardendiscussie nogal eens vertroebeld door weinig heldere begrippen en onzorgvuldige formuleringen. Daaraan ontkomt ook de talige discussie niet. Is het een waarde eigen aan taal, in casu het Nederlands, "ook begrip en waardering voor mensen die anders spreken dan wijzelf [te hebben]" (8)? En is het nu echt zo dat "Hoe meer inzicht we verwerven in de eigenschappen van de menselijke taal en de sociale functie ervan, des te beter zullen we kunnen bepalen wat de waarden zouden moeten zijn die we toekennen aan taal en taalgebruik, en welke normen we uit die waarden kunnen afleiden" (8)? Wat taalnormen zijn en hoe ze fungeren in een taalgemeenschap komt in het boekje onvoldoende voor het voetlicht. Het is natuurlijk aardig om flagrante misverstanden te pareren met taalkundige evidenties, maar het boekje schiet daarin jammer genoeg door. Zo kun je bijvoorbeeld het

idee dat het beheersen van spelling en het beheersen van de moedertaal identiek zijn enigszins belachelijk maken, maar zou de doelgroep van niet-taalkundigen niet gebaat zijn geweest bij wat meer nuance? Op de functie van spellingkennis binnen de maatschappij en de rol en het belang van het volgens standaardtaalnormen spreken en schrijven wordt niet echt ingegaan. Ten onrechte en daarmee bestaat het gevaar dat lezers van dit werkje oude misverstanden voor nieuwe inruilen. Dat is jammer voor een op zichzelf aardig, aantrekkelijk vorm gegeven boekje.

Marijke J. van der Wal

Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur
Universiteit Leiden
P.N. van Eyckhof 1
Postbus 9515
2300 RA Leiden
m.j.van.der.wal@let.leidenuniv.nl

Signalementen

Lezingen over fonologie

In mei 2000 was er aan de Universiteit van Antwerpen een colloquium over de Nederlandse fonologie in het heden en het verleden, georganiseerd door Georges de Schutter en Steven Gillis, ter gelegenheid van het afscheid van de eerstgenoemde als medewerker aan deze universiteit. Vanwege de hoge kwaliteit van de lezingen werden ze uitgewerkt tot artikelen voor de bundel *Fonologische kruispunten*, die in 2003 werd gepubliceerd onder redactie van de genoemde twee onderzoekers. Deze zijn van mening dat de bijdragen een beeld geven van de fonologie aan het eind van de twintigste eeuw en het begin der eenentwintigste eeuw. De bundel begint met een bijdrage van de beide auteurs, waarin zij eerst de achtergronden bij het ontstaan van dit boek en het taalkundig referentiekader schetsen en vervolgens een bespreking geven van de zeven artikelen in deze bundel. In de bijdrage die volgt, vraagt Wim Zonneveld zich af of we erop vooruit zijn gegaan in de fonologie. Geert Booij houdt zich vervolgens bezig met de concrete fonologie. Het artikel van Johan Taeldeman gaat over Vlaamse klankfeiten en fonologische theorieën. Gert Durieux richt zich op computermodellen en klemtoon. René Kager presenteert in het kader van de optimaliteitstheorie zijn onderzoek naar intuïtieve syllabificatie bij kinderen. De bijdrage van Paula Fikkert gaat over het optimaliseren van de prosodische structuur van woorden. Het onderzoek vindt plaats in het kader van taalverandering, waarbij moedertaalverwerving een cruciale rol speelt. Het laatste artikel is van Steven Gillis en Dorit Ravid en brengt verslag uit van een crosslinguïstisch psycholinguïstisch onder-

zoek, waarbij de aandacht gericht is op fonologie, morfologie en leren spellen.

Bibliografische gegevens:

Schutter, Georges de & Steven Gillis. *Fonologische kruispunten*. Gent: KANTL, 2003. 249 blz. ISBN 90 72474 49 X. EUR 15,00.

Jan Nijen Twilhaar

Evolutie van het Nederlands

In 2003 verscheen *Het Nederlands vroeger en nu* van Guy Janssens en Ann Marynissen, een handboek dat bestemd is voor extramuraal studenten en docenten. In dit werk, dat helder en vlot van stijl is, wordt ingegaan op het ontstaan van het Nederlands en de ontwikkeling ervan, vanaf de vroegste voorlopers tot en met de tegenwoordige vormen. De nadruk ligt op de diverse variëteiten van het Nederlands in hun politieke, maatschappelijke en culturele kader: de dialecten, het Standaardnederlands en de groepstalen. Van de grammatica worden alleen de hoofdlijnen geschetst. Ook het Nederlands buiten de grenzen van Nederland en Vlaanderen hebben een plaats in dit boek. Het boek heeft naast een inleiding, waarin wordt ingegaan op het onderwerp, de opzet, het doelpubliek, het referentiekader en literatuur voor verdere studie, zeven hoofdstukken. Daarin komen de volgende onderwerpen aan de orde: voorlopers en verwanten van het Nederlands (hoofdstuk 1), het Oudnederlands (hoofdstuk 2), het Middelnederlands (hoofdstuk 3), het Nieuwnederlands (hoofdstuk 4), het Nederlands vandaag (hoofdstuk 5), het Nederlands buiten

Nederland en Vlaanderen (hoofdstuk 6), en staat en positie van het Nederlands aan het begin van de 21ste eeuw (hoofdstuk 7). Aan het eind van elk hoofdstuk wordt literatuur genoemd voor verdere studie (dat het uitgebreide F. van Gestel e.a. (1992). *Oude zinnen. Grammaticale analyse van het Nederlands tussen 1200-1700* nergens in dit werk wordt genoemd, beschouw ik als een omissie).

Bibliografische gegevens:

Janssens, Guy, m.m.v. Ann Marynissen. *Het Nederlands vroeger en nu.* Leuven/Leusden: Acco, 2003. 207 blz. ISBN 90 334 5397 5. EUR 24,50.

Jan Nijen Twilhaar

Leerboeken voor taal

In de eerste helft van 2004 verscheen bij uitgeverij Coutinho een aantal leerboeken voor diverse talen. Berna de Boer en Birgit Lijmbach brachten onder de titel *Nederlands in actie* een methode NT2 voor hoogopgeleide anderstaligen op de markt. Het boek is een zogenaamde 'totaalmethode': in de negen hoofdstukken komen steeds alle vaardigheden aan bod: lezen, luisteren, spreken en schrijven. Ook is er aandacht voor de vergroting van de woordenschat en voor de grammatica. De methode is bij alle onderdelen sterk gericht op het gebruik van de taal, met nadruk op de interactie. Het boek is een mooi voorbeeld van een thematisch-cursorische methode. Alle vaardigheden worden geoefend binnen negen thema's (Werk en vrije tijd, Reizen, Gevoelens, enzovoort), waarbinnen de verschillende deelvaardigheden aan de orde komen.

De auteur van het boek *Basisgrammatica Duits*, Hans G. Lodder, heeft gestreefd naar een zo groot mogelijke toegankelijkheid voor een zo breed mogelijk publiek. In het werk wordt voornamelijk ingegaan op de Duitse vormleer, omdat die de Nederlandstaligen de meeste problemen oplevert. In de elf hoofdstukken die het boek telt, wordt ingegaan op onderwerpen als naamvallen

en zinsdelen, werkwoorden (heel uitgebreid), bijvoeglijk naamwoord, enzovoort. De auteur besteedt ook aandacht aan de specifieke problemen die Nederlandstaligen ondervinden bij het Duits.

Het Fins, dat met onder andere het Hongaars en het Ests tot de Finoegrische taalgroep behoort, komt aan de orde in *Basiscursus Fins I* van Päivi Schot-Saikku. Dit is een praktische leergrammatica: we krijgen inzicht in de taal vanuit de grammatica en de methode is zo opgezet dat hij met zelfstudie doorgewerkt kan worden.

Gerjan van Schaaik stelde een drietal boeken samen over het Turks (al eerder verscheen een *Klein Woordenboek Turks*). De *Standaardgrammatica Turks* geeft een compleet overzicht van de grammatica van het hedendaags Turks. Ook besteedt de auteur aandacht aan alle relevante constructies die deel uitmaken van de gesproken taal van het dagelijks leven. De *Basiscursus Turks* is bedoeld voor mensen die zich snel een goede basisvaardigheid Turks willen verschaffen. In dit boek worden de meest gebruikte constructies uit de Turkse spreektaal systematisch besproken. Ook zijn er luister- en vertaal oefeningen. Het *Conversatieboek Turks* sluit aan bij het voorgaande boek en is bedoeld voor mensen die hun spreekvaardigheid van het Turks willen vergroten. Het boek gaat dan ook vergezeld van twee cd's met de uitgesproken tekst van zestien dialogen.

Bibliografische gegevens:

Schaaik, Gerjan van. *Basiscursus Turks.* Bussum: Coutinho, 2004. 180 blz. ISBN 90 6283 424 8. EUR 17,00.

Schaaik, Gerjan van. *Conversatieboek Turks.* Bussum: Coutinho, 2004. 158 blz. ISBN 90 6283 425 6. EUR 33,00. Met twee cd's.

Schaaik, Gerjan van. *Standaardgrammatica Turks.* Bussum: Coutinho, 2004. 322 blz. ISBN 90 6283 385 3. EUR 29,50.

Jan Nijen Twilhaar

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla*, *Driemaandelijke Bladen*, *Neerlandia*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Taal en Tongval*, *Taal-Actief*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *vakTaal*, *VDW-berichten*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar, Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar, tel.: 0570-608080, e-mail: jnt@xs4all.nl

Anéla

2004, nr. 1

De eerste aflevering van dit jaar begint met een artikel van Peter Jordens over de systematiek en dynamiek bij de verwerving van finietheid. Clara Rekers richt zich in haar bijdrage op de schoolse taalvaardigheid in de Tweede Fase. A. Riteco en G.E. Swank onderzochten docentgedrag en cognities binnen taalgericht vakonderwijs. Froukje Mulder maakt een vergelijking tussen de Zweedse sfi-toets en de Nederlandse NIVOR 3.4-toets. Het artikel van Jos Hornikx, Marianne Starren en Bart van Heur gaat over Frans in Nederlandse advertenties betekenis. Casper Troost verdiepte zich in de productie van temporeel en causaal complexe zinnen. Julien Perrez deed onderzoek naar het gebruik van connectieven door Franstalige leerders van het Nederlands. De bijdrage van Annelie Tuinman gaat over visuele woordherkenning in tweetaligen. Marlies de Zeeuw vraagt zich af of 'dyslexie en tweede-taalverwerving' een transparant probleem vormt. Maria Mos onderzocht de invloed van semantische en vormelijke clustering op het leren van de betekenis van Spaanse werkwoorden. Laurent Rasier geeft een stand van zaken met betrekking tot de prosodie van de tussentaal van tweede-/vreemdtaalverwerwers.

Neerlandia – Nederlands van Nu

108 (2004), nr. 3

In de derde aflevering van deze jaargang staat een artikel van Dick Wortel over de positie van de Nederlandse taal in een veranderend Europa, waarbij de aandacht vooral gevestigd is op haar wettelijke positie. De bijdrage van Pauline Beerink gaat over koninklijke namen en tradities. Siegfried Theissen neemt in *Schrijft Knack Belgisch?* (16) weer het taalgebruik van het tijdschrift *Knack* onder de loep. Joop van der Horst bespreekt in een eerste bijdrage over dit onderwerp de taal van J.B.C. Verlooy.

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

Ons Erfdeel

47 (2004), nr. 3

In deze aflevering vinden we onder meer een boekbespreking van twee werken over *Taalverandering en taalverloeding* (J. Stroop e.a. en H. Bennis e.a.) door Jan W. de Vries.

Onze Taal

73 (2004), nr. 5

Het vijfde nummer van deze jaargang wordt geopend door Frank Jansen met een artikel over leeftijdsaanduidingen als barometer van interge-

nerationeel ongemak. Jan Renkema gaat in zijn bijdrage in op taalveranderingen en stelt dat veel taalwetenschappers nauwelijks aandacht hebben voor normatieve kwesties. Dit artikel wordt onmiddellijk gevolgd door de reactie van een van de auteurs van het boek naar aanleiding waarvan Renkema's publicatie tot stand kwam: Marc van Oostendorp. Peter-Arno Coppens houdt zich in zijn bijdrage bezig met de constructie 'De reizigers worden verzocht', een taalbouwsel waar sommige oplettende taalgebruikers zich bijzonder aan ergeren. Sylvain Dieltjens en Priscilla Heynderickx laten ons de vele mogelijkheden zien van het woordje 'wij'. In haar rubriek *Etymologica* gaat Nicoline van der Sijs in op Afrikaanse namen voor planten en dieren.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 6

Het juninummer begint met een artikel van René Appel en Rob Schoonen over straattaal. Jan Pieter van Oudenhoven, Boele de Raad en Merle Hofstede onderzochten hoe er in Duitsland, Nederland en Spanje wordt gescholden. De sport-historicus Bert van den Braak verdiepte zich in de namen van voetbalclubs. Rik Smits interviewde de grondlegger van de Delftse methode, de hoogleraar A.G. Sciarone, die in juni afscheid nam van de Delftse universiteit. Ewoud Sanders schetst ons de kleurrijke geschiedenis van het verdwijnende woord *labberlottig* 'lamlendig, slordig'. Joop van der Horst onderzocht de verandering van de constructie 'op hem verliefd' in 'verliefd op hem'. Bregje Holleman laat zien wat er zoal mis kan gaan bij het formuleren van enquêtevragen.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 7/8

Dit dubbelnummer begint met een artikel van Riemer Reinsma over het ontstaan van geografische namen. Jos Paardekooper reageert op het

artikel van Peter-Arno Coppens in de vijfde aflevering met een bespreking van de adviezen die de naslagwerken in een bepaald tijdbestek hebben gegeven over de desbetreffende constructie. De redactie van dit tijdschrift plaatste lijsten met namen van taalvirtuozen, taalgeleerden en taalvoorvechters, waarop aanvullingen ingediend kunnen worden, waarna in het septembernummer definitieve lijsten geplaatst zullen worden met de oproep aan de lezer om te stemmen. In de bijdrage van Ton den Boon wordt de invloed getoond van de Olympische Spelen op onze taal. In haar rubriek *Etymologica* gaat Nicoline van der Sijs in op Afrikaanse spreekwoorden en uitdrukkingen. De redactie van dit tijdschrift laat in een bijdrage zien wat er zoals mis kan gaan met de tekst op borden in winkels en de horeca. Wim Kruize gaat na of er regels zijn voor het lidwoordgebruik in streeknamen. Jos Hornikx, Marianne Starren en Bart van Heur deden onderzoek naar Franse slagzinnen in Nederlandse reclame (zie ook het bovenstaande overzicht bij het tijdschrift *Anéla*). Jaap Engelsman onderzocht de herkomst van een geveugeld citaat: 'happy few'.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

TaalActief

5 (2004), nr. 3

In het derde nummer van deze jaargang laat Riemer Reinsma opnieuw zien hoe je een tekst prettig leesbaar maakt. De bijdrage van Nico Groen gaat over interpunctie. Vera Illés heeft een interview met de adviseur tekst en communicatie Louise Cornelis. Jolet Plomp deed onderzoek naar het taalgebruik in een psychologisch rapport. Gert Buesink gaat in op de spellingperikelen rond 'pannenkoek', 'locatie' en 'breiwerk'. De bijdrage van Hilde Pach gaat over de spelling van Jiddische woorden in het Nederlands. Nico Groen laat zien hoe overheden intern, maar ook met de burger communiceren.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Ontvangen boeken

Andeweg, Bas & Jaap de Jong. *De eerste minuten. Attentum, benevolum en docilem parare in de inleiding van toespraken.* Den Haag: Sdu, 2004. XIV + 565 blz. ISBN 90 12 10088 7. EUR 35,00.

Bloemhoff, Henk. *Stellingwarfs woordenboek.* Diel 1 A – E. Berkoop/Oldeberkoop: Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 2004. 825 blz. ISBN 90 6466 122 7. EUR 30,00.

Bloemhoff, Henk & Henk Nijkeuter. *Drents.* Den Haag: Sdu, 2004. 125 blz. ISBN 90 12 09018 0. EUR 12,50.

Bloothoofd, Gerrit, Emma van Nifterick & Doreen Gerritzen. *Over voornamen. Hoe Nederland aan z'n voornamen komt.* Utrecht: Het Spectrum, 2004. ISBN 90 274 8444 9. EUR 19,95.

Boer, Berna de & Birgit Lijmbach. *Nederlands in actie. Methode NT2 voor hoogopgeleide anderstaligen.* Bussum: Coutinho, 2004. 268 blz. ISBN 90 6283 407 8. EUR 29,50.

Driel, Lo van. *Zeeuws.* Den Haag: Sdu, 2004. 117 blz. ISBN 90 12 09017 2. EUR 12,50.

Daniëls, Wim. *Vet! Jongerentaal nu en vroeger.* Utrecht: Het Spectrum, 2004. 128 blz. ISBN 90 274 9200 X. EUR 9,95.

Engelsman, Jaap. *Bekende citaten uit het dagelijks taalgebruik.* Den Haag: Sdu, 2004. 559 blz. ISBN 90 12 10521 8. EUR 39,90.

Hageman, Bas. *Is dat helder, voorzitter? Effectief communiceren.* Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2004. 128 blz. ISBN 90 204 0362 1. EUR 13,50.

Kahn, Jonah. *Sportymologie. De oorsprong van sporten en sporttermen.* Utrecht: Het Spectrum, 2004. 82 blz. ISBN 90 274 9382 0. EUR 5,95.

Janse, Herman. *Spijkers en draadnagels.* Leiden: Primavera Pers, 2004. 86 blz. ISBN 90 5997 006 2. EUR 13,50.

Jansen, Mathilde & Marc van Oostendorp. *De taal van de Wadden.* Den Haag: Sdu, 2004. 124 blz. ISBN 90 12 09713 4. EUR 12,50.

Koenen, Liesbeth & Rik Smits. *Handboek Nederlands.* Utrecht: Erven J. Bijleveld, 2004. 400 blz. ISBN 90 5972 019 9. EUR 21,50.

Vink, Leendert de. *Dialect en dialectverandering in Katwijk aan Zee.* Delft: Eburon, 2004. 318 blz. ISBN 90 5972 019 9. EUR 29,90.

Vink, Leendert de. *Kleine grammatica van het Katwijkse.* Leiden: Primavera Pers, 2004. 80 blz. ISBN 90 5997 011 X. EUR 9,90.

Vries, Ton de. *Communicatiewijzer. Handboek voor schriftelijk taalgebruik.* Utrecht: Het Spectrum, 2004. 556 blz. ISBN 90 254 9575 0. EUR 34,50

Vries, J. de & F. de Tollenaere. *Etymologisch woordenboek.* Utrecht: Het Spectrum, 2004. 464 blz. ISBN 90 274 9199 2. EUR 32,50

Wagenaar, Pyter. *Zinnen en waanzinnen. De Nederlandse grammatica in een notendop.* 's-Gravenhage: Reed Business Information, 2004. 100 blz. ISBN 90 5901 445 6. EUR 19,00.

Inhoudsoverzicht

Nederlandse Taalkunde 2004

Jaargang 9

Artikelen

Suzanne Aalberse

Waer bestu bleven? De verdwijning van het pronomen 'du' in een taalvergelijkend perspectief 231-252

Hans Broekhuis

Het voorzetselvoorwerp 97-131

Egbert Fortuin

De syntaxis van imperatiefsubjecten en modale partikels: een pragma-semantische benadering 335-374

Koenraad Kuiper

Etnografisch onderzoek en taalverschuiving: Nederlandse taalreservaten in Christchurch, Nieuw-Zeeland 132-143

Esther Pascual & Theo Janssen

Zinnen in samenstellingen: presentaties van fictieve interactie 285-310

Gertjan Postma

Structurele tendensen in de opkomst van het reflexief pronomen 'zich' in het 15de-eeuwse Drenthe en de Theorie van Reflexiviteit 144-168

H. Schultink

De beklemtoning van samenstellingen en afleidingen in diachronisch perspectief. In het voetspoor van Eli Fischer-Jørgensens Tryk i ældre dansk 169-174

Freek Van de Velde

De Middelnederlandse onpersoonlijke constructie en haar grammaticale concurrenten. Semantische motivering van de argumentstructuur 48-76

Nina Versteeg, Ted Sanders & Frank Wijnen

De rol van linguïstische kennis en wereldkennis tijdens de verwerking van zinnen en tekst: interactie of autonomie? 311-334

Mark de Vries

Congruentie-effecten in uitbreidende en vrije relatieve zinnen 29-47

Mark de Vries

Hoofd-interne relatiefzinnen in het Nederlands. Over vrije relatiefzinnen, pied piping en links-dislokatie 193-230

Wim Zonneveld

De verwerving van een morfologisch proces: Nederlandse meervoudsvorming 1-28

DigiTaal

Fons Moerdijk

Het Algemeen Nederlands Woordenboek (ANW) 175-182

Boekbeoordelingen

Hans den Besten

J.G.M. Moormann, De Geheimtalen, Het Bargoense standaardwerk, met een nieuw, nagelaten deel 263-266

Hans den Besten

Christian Georg Andreas Oldendorp, Historie der caribischen Inseln Sanct Thomas, Sanct Crux und Sanct Jan, insbesondere der dasigen Neger und der Mission der evangelischen Brüder unter denselben. Deel 2, Die Missionsgeschichte 266-268

Ronny Boogaart

William van Belle, Zwijgen is niet altijd toestemmen. De rol van inferenties bij het interpreteren en argumenteren 272-277

Cor van Bree

Ronald Willemyns, Wim Daniëls (red.), Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden 85-89

Jan Don

Jan Kooij & Marc van Oostendorp, Fonologie. Uitnodiging tot de klankleer van het Nederlands 268-271

A.M. Duinhoven

Rint Sybesma, Syntaxis. Een generatieve inleiding 80-82

Luuk Lagerwerf

Patrick Meuris, Vormen van verklaren. De globale structuur van alledaagse verklarende teksten 82-85

Marijke Mooijaart

Margit Rem, De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands 277-281

Jan Nijen Twilhaar

René Appel e.a. (red.), Taal en Taalwetenschap 253-263

Reinier Salverda

Guus Extra, Rian Aarts, Tim van der Avoird, Peter Broeder & Kutlay Yagmur (red.), De andere talen van Nederland. Thuis en op school. 77-80

Michiel de Vaan

Georg Cornelissen, Kleine niederrheinische Sprachgeschichte (1300-1900) 271-272

Marijke J. van der Wal

Jan Stroop (red.), Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal
Hans Bennis, Leonie Cornips & Marc van Oostendorp, Verandering en verloedering. Normen en waarden in het Nederlands 375-377

Signalementen 90-93, 183-186, 378-379

Uit de tijdschriften 94-95, 187-190, 282-283, 380-381

Ontvangen boeken 96, 191-192, 284, 382